

શ્રી યશોવિજયજી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૨૩૭૩

મેવાડના ગુહિલો

મેવાડના ગુહિલો

અથવા

ગુહિલોત્પત્તિમીમાંસા

લેખક-પ્રકાશક

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

ભાવનગર

વિ. સં. ૧૯૮૯

ઈ. સ. ૧૯૩૩.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભાવનગર—લેખક પાસેથી, નીલકંઠ મહાદેવની શેરી,
મુંબઈ મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી અને કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

,, ગુજરાતી પ્રેસના તંત્રી સાહેબ,
ગુજરાતી પ્રેસ, ફાટ.

અમદાવાદ—ગુજરાત વર્નિક્યુલર સોસાયટી, ભદ્ર પાસે.

,, રા. જીવણલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશા રોડ.

વડોદરા—એમ. સી. કોઠારી, બૂકસેલર અને પબ્લિશર, રાવપુરા.

: મૂલ્ય :

પાકા પુઠાના રૂ. ૦-૮-૦,

કાચા પુઠાના રૂ. ૦-૬-૦

મુદ્રક

કસ્તુરચંદ જગનલાલ શાહ
શ્રી લક્ષ્મી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
રાવપુરા વડોદરા.
તા. ૧૫ : ૧૦ : ૧૯૩૩

પ્રસ્તાવના

ષ. સ. ૧૯૧૧ના જાન્યુઆરી માસના ' ઇડિયન એન્ટીકવેરી ' નામના પત્રમાં પ્રોફેસર (હાલમાં ડોક્ટર) દેવદત્ત ભાંડારકરે ' હિંદુઓમાં વિદેશીય જાતિઓનાં તત્ત્વો '—એ નામનો નિબંધ પ્રકટ કર્યા પછી, તે વિષે અનેક દેશીય અને વિદેશીય વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે. હજુ પણ તે ચર્ચાનો અંત કયારે આવશે, તે કહી શકાતું નથી. ચોક્કસ ઐતિહાસિક પ્રમાણોના અભાવે અહીંતહીંથી મેળવેલાં સાધનોથી ઉપજાવેલાં અનુમાનો સર્વમાન્ય થઇ શકે નહિ. તે જ વિદ્વાને ઇ. સ. ૧૯૦૯ ના ' ખંગાળાના જર્નલ ઓવ ધ એસિયાટિક સોસાયટી (પુ. ૫, પૃ. ૧૬૭-૧૮૭) ના અંકમાં ' ગુહિલોત અને નાગરો '—એ નામનો લેખ પણ પ્રકટ કર્યો છે. તે લેખોમાં તેઓએ વલ્લીરાજાઓના મૈત્રકવંશ, નાગરો, કાયસ્થો, ગુર્જરો તથા મેવાડના ગુહિલોને વિદેશીય જાતિના ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ઉપરાંત, મેવાડના ગુહિલોનો પૂર્વજ વડનગરનો નાગરબ્રાહ્મણ હતો, એમ પણ નિર્ણય કર્યો છે. તે નિર્ણયવિરુદ્ધ પ્રતિવાદો થયા છતાં, તે નિર્ણયની અયથાર્થતાની તેઓની ખાત્રી થઇ નથી. હજુપણ તે દિશામાં તેઓનો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. હાલમાં ' ઇડિયન એન્ટીકવેરીના ' ઇ. સ. ૧૯૩૩ના માર્ચ—ઓપ્રલ માસોના અંકોમાં તેઓએ ' નાગરબ્રાહ્મણો અને કાયસ્થો '—નામનો એક લેખ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં તેઓએ પોતાના પૂર્વપ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતોનું સર્વાથા સમર્થન કર્યું છે.

‘ હિંદુઓમાં વિદેશીય જાતિઓનાં તત્ત્વો ’—એ લેખ વાંચ્યા પછી તે વિષે વિશેષ અભ્યાસ કરવાની મને સહજ ઇચ્છા થઇ. યદ્યપિ રજપુતાનાના રજપુતો, મહારાષ્ટ્રના મરાઠાઓ, ગુજરાતના નાગરો,

ખંગાલાના કાયરથો, પંજળના ગુર્જરા, જાટો, વગેરે જાતિઓ મૂળે હિંદુઓ નહિ પણ ધરાન અને અશ્વધાનીસ્તાનમાંથી આવેલી વિદેશીય જાતિઓ છે, એમ માનવાને કંઈ યથાર્થ પ્રમાણો મળી શકતાં નથી, પરંતુ કેટલીક રજપુત જાતિઓ બ્રાહ્મણ વર્ગમાંથી ઉદ્ભવી, ક્ષત્રિય જાતિમાં ભળી ગઈ છે, તેને માટે જોઈએ તેવો પુરાવો મળી આવ્યો છે, એમ મારી ખાત્રી થઈ છે. તે જ સમયે ઇતિહાસના સમર્થ વિદ્વાન ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનાં ‘રાજપુતાનાના ઇતિહાસ’નાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં. જે પ્રમાણોથી કેટલીક રજપુતજાતિઓનું બ્રાહ્મણમૂલત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે, તે જ પ્રમાણોથી તેઓએ તે જાતિઓને ક્ષત્રિય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે જોઈને મને ખૂબ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેઓના જેવા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનની સામે પ્રતિવાદ કરવો, તે જ ધૃષ્ટતા ગણાય. પરંતુ તેઓએ આપેલાં પ્રમાણોથી જ જ્યારે તેઓએ ઉપજાવેલાં અનુમાનોથી વિપરીત અનુમાનો ઉપજાવી શકે છે, એમ જ્યારે મારી પ્રતીતિ થઈ, ત્યારે આ સાથેના લેખ લખવાની મેં હિંમત કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ઇ. સ. ૧૯૨૮માં નડિયાદમાં ભરાયેલી ગુજરાતીસાહિત્ય પરિષદે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાની કારવાઈમાં છાપવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારે જ આ લેખ સ્વતંત્ર રીતે છપાવી વિદ્વાનોની સમક્ષ રજુ કરવા યોગ્ય છે, એમ માની પ્રકાશિત કરેલ છે. શ્રીયુત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા જેવા પ્રખર વિદ્વાનની પાસે મારા જેવા અલ્પાભ્યાસીની શી ખીસાદ, તે પણ હું સમજું છું. છતાં પ્રત્યેક પ્રશ્નના સંબંધમાં અવલોકનકારોના ત્રણ વર્ગો હોય છે : ૧ સપક્ષ ૨ વિપક્ષ, અને ત્રીજો તટસ્થ. પહેલા અને બીજા વર્ગો માટે મારે કશું ય કહેવાનું નથી. જેઓ જાત્યભિમાન અથવા જાતિવિદ્વેષ ભૂલી જઈ, માત્ર પ્રમાણો, પ્રમાણોની વ્યવસ્થા અને તેઓના ઊદ્ધાપોહ ઉપર જ લક્ષ આપી, તે ઉપરથી ઉપજાવેલાં અનુમાનો યથાર્થ અથવા સંભવિત છે કે નહિ, એટલું જેવા તથા

વિચારવાને તૈયાર હશે, તેઓને માટે જ મેં ચત્કિંચિત્ શ્રમ લીધો છે, અને તેવો વર્ગ નીકળી આવશે, તો મારો શ્રમ સફલ થયો છે, એમ હું માનીશ.

ઝોઝાશ્રીએ આપેલાં પ્રમાણોમાં મારા તરફથી એક પણ નવીન પ્રમાણ ઉમેરવામાં આવ્યું નથી. માત્ર કુંભરાણાના એકલિંગ-માહત્ત્યમાં અપ્પના પૂર્વજ ગુહદત્તના સંબંધમાં જે શ્લોકો આપ્યા છે, તેનું તેઓએ માત્ર સૂચન કર્યું છે, અવતરણ કર્યું નથી. (જુઓ પૃ. ૩૨). અવતરણ આપ્યું હોત તો વાચકો પોતે પોતાની મેળે જ નિર્ણય કરી શકત. તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ રચનાર વિદ્વદ્વર્ચ ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્યે પણ તે વિષયની ચર્ચામાં કંઈ નવીન પ્રકાશ પાડ્યો નથી.

છતાં ઝોઝાશ્રીએ ઉપજનવેલાં અનુમાનો અને મારાં અનુમાનો વચ્ચે તફાવત આવે છે, તેનું કારણ માત્ર પ્રમાણોની વ્યવસ્થાપદ્ધતિ જુદી જુદી છે, તે ઉપર વાચકોનું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે.

ઝોઝાશ્રીએ મૂળ પુરૂષના આલ્મણત્વદર્શક વચનોની સામે તેના વંશ-જ્ઞેના ક્ષત્રિયત્વદર્શક વચનો મૂકી, આલ્મણત્વદર્શક વચનોને અપ્રમાણિક ગણ્યાં છે. વસ્તુતઃ, તેમ નથી. આલ્મણત્વદર્શક વચનો મૂળ પુરૂષને માટે વપરાયાં છે. તેમ હોવાથી તે વચનો અન્યોન્ય આધક થઈ શકતાં નથી. તે જ કારણથી મેં તે પ્રમાણોને એ વર્ગોમાં વહેંચી નાંખી તેઓના પ્રામાણ્યપ્રામાણ્યનું વિવેચન કર્યું છે.

ખરીરીતે મૂળ પુરૂષનું આલ્મણત્વ દર્શાવનાર સ્પષ્ટ લિંગવાળાં ચાર પ્રમાણો છે.

૧ ઇ. સ. ૯૭૭ ના રાણા શક્તિકુમારનો શિલાલેખ (પૃ. ૮-૯).

૨ ઇ. સ. ૧૨૩૪નો રાણા સમરસિંહનો રસિયારાજની છત્રીનો શિલાલેખ (પૃ. ૨૬-૨૭.)

૩ તેઓનો જ ઇ. સ. ૧૨૯૫નો અચળેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ (પૃ. ૨૮.)

૪ ઇ. સ. ૧૪૪૩ થી ઇ. સ. ૧૪૬૮ સુધીમાં થઇ ગયેલ રાણા કુંભનું એકલિંગમહાદેવમાહાત્મ્ય (પૃ. ૩૨)

તે સિવાય બે અસ્પષ્ટ લિંગવાળા લેખો છે.

૧ કુંભરાણાવિરચિત ગીતગોવિંદની રસિકપ્રિયા નામની ટીકા (પૃ. ૩૪.)

૨ તેના પુત્ર રાયમલસિંહનો ઇ. સ. ૧૪૯૭ નો એકલિંગ મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ (પૃ. ૩૭ તથા ૭૦).

રસિકપ્રિયા નામની ટીકામાં અપ્પને દ્વિજપુંગવ અને તેના ગોત્રને બૈજવાપ કહેલ છે.

એકલિંગ મહાદેવના મંદિરના શિલાલેખમાં તેને દ્વિજ, દ્વિજેન્દ્ર અને દ્વિજવર કહેલ છે.

તે તે સ્થળોએ તે વિષેની સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે. અહીં તો માત્ર દ્વિજમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય — એ ત્રણે વર્ણોનો સમાવેશ થવા છતાં, તેનો બ્રાહ્મણ અર્થ શા માટે કરવામાં આવ્યો છે, તેનો ખુલાસો કરવાનું રહે છે.

કુંભરાણાના બીજા લેખોમાં મૂળ પુરૂષને વિપ્ર અને નાગર પણ કહેલ છે, ત્યારે આ લેખમાં દ્વિજ વાપર્યાથી ક્ષત્રિય કહેવાની તેઓની વિવક્ષા હોય, તે યુક્ત નથી. તેમજ તેનું ગોત્ર બૈજવાપ કહ્યું છે, તે કારણથી ત્યાં દ્વિજનો અર્થ બ્રાહ્મણ જ ઘટી શકે. રાયમલજીના શિલાલેખમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે — ‘ હારીતની કૃપાથી અપ્પે રાજ્ય મેળવ્યું અને અનેક રાજકન્યાઓ પરણ્યો. ’ તે વચનની સાથે સમરસિંહના લેખનાં વચનો — ‘ અપ્પ પોતે બ્રાહ્મણ હતો,

હારીતરાશિએ તેને ક્ષત્રિય બનાવ્યો અને ત્યારથી તેના વંશજો ક્ષત્રિયો કહેવાય છે. '—(પૃ. ૨૮)—તે સાથે વાંચતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે — બપ્પ બ્રાહ્મણ હતો અને તેના વંશજો ક્ષત્રિય કહેવાયા. અર્થાત્ તે કારણથી તે સ્થળે દ્વિજનો અર્થ બ્રાહ્મણ કરવામાં આવ્યો છે, તે અચુક્ત નથી.

આ સિવાય એક વિશેષ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર જણાય છે. પૃ. ૫૭ મે શિવાજી મહારાજના ક્ષત્રિયત્વનો વિષય અઘાવધિ વિવાદસ્ત છે, એમ લખ્યું છે. હાલમાં તે વિષે વિશેષ પુરાવો પ્રાપ્ત થયા છતાં તે વિષેનો મતભેદ નિર્મૂળ થયો નથી. છતાં શિવાજીના ક્ષત્રિયત્વ વિષે શંકા ઉઠાવવાનો અથવા ચર્ચા કરવાનો બિલકુલ હેતુ નથી. વિવક્ષા એટલી જ છે કે — શિવાજીને ગુહિલવંશ સાથે અને તેમ કરીને સૂર્યવંશ સાથે મેળવી દેવામાં જેવાં જોષ્ઠ્યે તેવાં નિર્ણયકારક પ્રમાણો ન હોવા છતાં ગાંગાભટ્ટ જેવા વિદ્વાન તેમ કરવામાં સફળ થયા હતા. હારીતરાશિની ગાંગાભટ્ટ સાથે, બ્રહેન્દ્રસ્વામી સાથે અને રામદાસસ્વામી સાથે સરખામણી કરવાનો જ માત્ર હેતુ છે. તેથી અધિક કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

હવે માત્ર એક જ બાબત વિષે વિશેષ નિવેદન કરવાનું રહે છે. પરમાર વંશના અને ચૌહાણ વંશના રાજાઓના લેખો ઉપરથી તેઓની અગ્નિકુળની માન્યતા માત્ર ઇ. સ. ના દશમા અથવા અગિયારમા સૈકામાં ઉદ્ભવી, એમ કેટલાક પુરાતત્ત્વવેત્તાઓનું માનવું છે. પરંતુ તે વિષે કૃષ્ણસ્વામી આયંગરે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એ નામનું પુસ્તક લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો છે. તામિલ ભાષામાં કપિલ અને તેના સહકાર્યબંધુ પરમાર — એ બે કવિઓનાં લખેલાં કાવ્યો પ્રાપ્ત થયાં છે. કપિલના કાવ્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે — પરંબુનકુ નામના પ્રદેશના પારીરાજાને ચેર, ચોલ અને પાંડ્ય રાજાઓની એકત્ર સેનાએ હરાવી મારી નાંખ્યો અને તેનું

રાજ્ય જીતી લીધું. કપિલ પારીનો આશ્રિત તેમજ મિત્ર હતો. તે રાજ્યની કન્યાઓનાં લગ્ન કરવાનો ભાર તેને માથે આવ્યો હતો. તે પ્રસંગે તે કપિલ કન્યાઓને લઇને આર્યપ્રદેશના રાજા પુલ્લિકાદિ પાસે ગયો. તેને તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

‘હે રાજન્ ! તારું કુલ ઋષિના યજ્ઞકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. ત્રાંખાના ડોટવાળા દ્વારામતિના પ્રદેશ ઉપર જેના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા, જેઓ દાન કરવામાં અને આશ્રય આપવામાં કદી પણ પાછા હટતા નહતા, તે વંશમાં ૪૯મી પેઢીએ ઉતરી આવેલ તું મોટામાં મોટો આશ્રયદાતા છે.’ આયંગર મહાશય આ વચનોથી માને છે કે - આર્ય પ્રદેશનો રાજા પુલ્લિકાદિનો મૂળ પુરુષ યજ્ઞકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી તેનું કુળ અગ્નિકુળ કહેવાતું હતું. કપિલ અને પરમાર દક્ષિણમાં થઇ ગયેલ કરિકાલ રાજ્યના પૌત્ર શેંગુતુવન રાજ્યના સમકાલીન હતા. શેંગુતુવન રાજા સીલોનના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રાજા ગજબાહુનો સમકાલીન હતો. ગજબાહુ ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં થઈ ગયો. તેથી અગ્નિકુળની માન્યતા ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં પણ પ્રચલિત હતી. કપિલ કવિના કહેવા પ્રમાણે મૂળ પુરુષ પુલ્લિકાદિથી ૪૯મી પેઢીએ થઇ ગયો હોય તો, અગ્નિકુળની ઉત્પત્તિ તે પહેલાં લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં થવી જોઈએ. આ કુળના રાજાઓ કવિઓને આશ્રય આપનારા હતા, તેમ જ દ્વારામતિના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી તેઓને માળવાના પરમાર વંશ સાથે સરખાવી શકાય. એ રીતે અગ્નિકુળની માન્યતા નવીન નથી પણ લાંબા કાળથી ચાલી આવે છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. (જુઓ, Ancient India, by S. Krishna-swami Aiyangar M. A., published in A. D. 1911, pp. 390-396).

સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશોનો આરંભ ઇક્ષ્વાકુ અને પુરુરવાથી ગણતાં આજે હજારો વર્ષો વીતી ગયાં છે; તેમ જ વર્તમાન પ્રચલિત બ્રાહ્મણ-

ગોત્રપ્રવર્તક ઋષિઓનો કાળ તો તેથી પણ પૂર્વનો મનાય છે. તે સમયાન્તરમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોને અનેક અનાર્થ, વિદેશીય, જાતિ-ઓના સંસર્ગમાં રહેવું પડ્યું છે. તેવી પરિસ્થિતિમાં તેઓમાં અન્યોન્ય કેટલું બધું સાંકર્ષ થઈ ગયું હશે, તે સમજી શકાય તેમ છે. હજારો વર્ષથી સૂર્ય, ચંદ્ર અને ઋષિઓનાં ખીજતત્ત્વો (Germplasms) નો પ્રવાહ અવિચ્છિન્નપણે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વહેતો આવે છે, એમ કદી પણ માની શકાય નહિ. વળી હાલમાં તો જાતિઓ તથા વર્ણોના મૃત્યુધંટના નાદો કર્ણપટને ભેદી રહ્યા છે, તેવી પરિસ્થિતિમાં કોઈપણ જાતિ અથવા કુળની ઉત્પત્તિ શોધવામાં વાદવિવાદ કરવો, તે અસ્થાને જ છે. છતાં જ્યારે તે વિશેની ચર્ચા બંધ પડી નથી, તેમ જ જે દષ્ટિએ તે પ્રશ્નનું નિરીક્ષણ થવું જોઈએ, તે રીતિએ થયું નથી, તે જ કારણથી સાથેનો લેખ લખાયો છે. તે સિવાય ખીજો કંઈ પણ હેતુ નથી.

છેવટ, આ લેખનું પ્રકાશન કરવામાં ભાવનગરસાહિત્યપરિષદ્ ફંડની કાર્યવાહક સમિતિએ જે આર્થિક સાહાય્ય આપી છે, તેમ જ મારા જે જે મિત્રોએ આ વિષયના સંબંધમાં અગત્યની સૂચનાઓ કરીને તેમ જ પ્રૂફ વાંચી સુધારીને મને જે મદદ કરી છે, તે સર્વનો આ સ્થળે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

ભાવનગર,
તા. ૨૧-૯-૧૯૩૩.

} માનશંકર ખીતાંબરદાસ મહેતા

અનુક્રમણિકા

વિષયાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	આ દેશના વિદ્વાનોમાં સખત મતભેદ	૧
૨	પ્રાપ્ત પ્રમાણોનું વર્ગીકરણ	૭
૩	પ્રથમ વિભાગ	૮
(ક)	ગુહિલોના મૂલ પુરૂષનું વિપ્રત્વ દર્શાવનારાં પ્રમાણો	૮
(૧)	રાજ શક્તિકુમારના સમયનો ઈ. સ. ૯૭૭ ની સાલનો શિલાલેખ	૮
(ક)	વિદ્વદ્વર્ય વૈદ્ય મહાશયે ઉપસ્થિત કરેલી ચર્ચાની મીમાંસા... ..	૧૦
(ખ)	આનંદપુર એટલે નાગહૃદ કે વડનગર?	૧૨
(ગ)	મહીદેવ એટલે શું?	૧૫
(ઘ)	આનંદપુરનો વિપ્ર એટલે શું?	૨૩
(૨)	રાણા સમરસિંહના શિલાલેખો	૨૬
(૧)	રસિયારાજની છત્રીનો	}
(૨)	અચળેશ્વરમંદિરનો	
(૩)	મહારાણા કુંભના સમયના લેખો... ..	૩૧
	૧ કુંભલગઢનો શિલાલેખ, ૨ એકલિંગ મહાત્મ્ય ૩ ગીતગોવીંદ ઉપર રસિકપ્રિયા નામની ટીકા	}
(૪)	રાણા રાયમલજીનો એકલિંગમહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ	૩૬

વિષયાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
(સ્વ) મેવાડના ગુહિલોના મૂલ પુરૂષોનાં ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનારાં પ્રમાણો ...	...	૩૮
(૧) રાણા નરવાહનના સમયનો લકુલીશ અથવા નાથમંદિરનો શિલાલેખ	...	૩૮
(૨) રાણા સમરસિંહનાં માતુંશ્રી જ્યતલદેવીનો શ્યામપાર્શ્વનાથમંદિરનો શિલાલેખ...	...	૪૦
(૩) રાણા રાયમલજીના સમયનો નારલાઇ ગામના આદિનાથજીના મંદિરનો શિલાલેખ...	...	૪૩
(૪) રાણા રાજસિંહના સમયના રાયસાગરના શિલાલેખો	...	૪૬
(૫) બપ્પ નામાંકિત સુર્વર્ણમુદ્રાનું પ્રમાણ	...	૫૧
(૬) દંતકથાઓ અને તેઓનો મર્મ ...	...	૫૮
(ક) વલભીપુરના અંતિમ રાજા શીલાદિત્યની દંતકથા	...	૫૮
(ખ) જોધપુરના દિવાન મુહમ્મદ નૈજુસીની ખ્યાતમાં આપેલી દંતકથા...	...	૬૧
૪ દ્વિતીય વિભાગ	...	૬૪
ગુહિલવંશનું ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનારાં પ્રમાણો	...	૬૪
(૧) રાણા શક્તિપ્રભાસનો આટપુરનો શિલાલેખ	...	૬૪
(૨) રાણા સમરસિંહના આણુ ઉપરના અચળેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ	....	૬૬
(૩) રાણા મોકલસિંહને ઋષ્યશૃંગાશ્રમમાં આવેલ વાવનો શિલાલેખ	...	૬૭

વિષયાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૫	તૃતીય વિભાગ	૬૯
	મેવાડના ગુહિલવંશજોમાં ક્ષત્રિયત્ત પ્રાપ્ત થવાનાં કારણો	૬૯
૬	ચતુર્થ વિભાગ	૭૨
	ચાટસુના શિલાત્રેખમાં પ્રયુક્ત અલ્પક્ષત્રપદનો વિવક્ષિતાર્થ	૭૨
	(ક) અગ્નિકૂલ એટલે શું ?	૭૫
	(ખ) ચાલુક્ય વંશનું વિપ્રત્વ	૭૬
	(ગ) ચૌહાણોનું વિપ્રત્વ... ..	૮૦
	(ઘ) પરમારોનું વિપ્રત્વ... ..	૮૨
	(ઙ) સેનવંશી રાજાઓનું વિપ્રત્વ... ..	૮૪
	(ચ) પૌરાણિક દષ્ટાંતો... ..	૮૭
	(છ) પ્રતિહારોનું વિપ્રત્વ	૯૦
૭	ઉપસંહાર	૯૪
	(ક) ગુહિલો ક્યાંથી આવ્યા ?	...૯૬-૧૧૩

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૩	અંતકરણ	અંતઃકરણ
૮	૨૦	અનૂપશતેર	અનૂપશહેર
૨૨	૧૩	ચાહાણ	ચૌહાણ
૩૩	૬	॥ ૨૦ ॥	॥ ૩૦ ॥
,,	૧૦	નાગરાઉલ	નાગારાઉલ
,,	૧૫	નામા	નાગા
,,	૨૨	જાએ	જુએ
૪૯	૧૮	ઈ. સ.	ઈ. સ. પૂર્વે
૬૩	૧૮	પૂર્વજન્મમાં	પુનર્જન્મમાં
૬૭	૧૧	ઉપયુક્ત	ઉપયુક્ત
૭૩	૭	મદેવાન્	મૂદેવાન્
૮૧	૯	અદ્વૈત	અદ્વૈટે
૮૭	૨૧	અત્રાનુવંશ શ્લોકોડયં	અત્રાનુવંશશ્લોકોડયં
,,	૨૨	યો નિર્વેશે	યોનિર્વેશે
૯૫	૧૫	નિદિષ્ટ	નિદિષ્ટ
૧૦૧	૧૯	પાછળ પૃ.	પાછળ પૃ. ૩૨

મેવાડના ગુહિલો

૧. આ દેશના વિદ્વાનોમાં સખ્ત મતભેદ

મેવાડના ગુહિલો અથવા ઉદયપુરના રાણાઓની જાતિ વિષે પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે અતિ સામર્થ્ય ચર્ચા ઉપસ્થિત કર્યા પછી, અનેક વિદ્વાનોએ તેના સંવાદો અને પ્રતિવાદો પ્રકટ કર્યા છે. ખુદ મેવાડમાંથી મળી આવેલ શિલાલેખો અને ઇતર પ્રમાણના બળથી પ્રોફેસરશ્રીએ ગુહિલોનો મૂલ પુરુષ આનંદપુરનો વિપ્ર એટલે વડનગરનો નાગર હતો, એમ પ્રતિપાદન કરવાનો પરમ પ્રયાસ કર્યો છે.^૧ યુરોપીય પંડિતોએ પ્રાયશઃ તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે.^૨ પરંતુ આ દેશના વિદ્વાનોમાં તે વિષે સખ્ત

૧. Journal of the Asiatic Society of Bengal, New Series, Vol. V. pp. 167-187. તથા ગુજરાતી વસંતપત્ર, કાર્તિક્ય, વિ. સં. ૧૯૬૬.

૨. Vincent Smith's Akbar, The Great Mogal, pp. 84-85.

૨ : મેવાડના ગુહિલો

મતભેદ ગ્રાસ્યો આવે છે.^૩ તેનો સંતોષકારક નિર્ણય કયારે થશે, તે કહી શકાતું નથી. જાતીય અભિમાન એ માત્ર હિંદુઓની જ સ્વતંત્ર સંપત્તિ નથી. ચીન અને જાપાનના ઇતિહાસો જોઈશું તો તેમાંથી પણ તે દેશની પ્રજાઓ પોતાના રાજાઓને સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલ દેવો જ માને છે, એમ પ્રતીત થશે. યુરોપની પ્રજાઓ પણ છેક ક્રેંચવિપ્લવના કાળ સુધી રાજાઓને ઇશ્વરાવતારો જ માનતી હતી. ક્રેંચવિપ્લવે જે ઘોર સંહાર કર્યો, તેમાં તે માન્યતાને તો ભસ્મસાત્ કરી નાંખી : તેમ છતાં પણ તેઓમાં જાત્યભિમાનની એટલી બધી સ્પર્ધા છે કે પ્રત્યેક પ્રજાના પંડિતો પોતાની જાતિને શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ કરવા તનતોડ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે. અહુણાં જ અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોની જે પ્રજા, પોતાને કેવલ વિચારસ્વતંત્ર અને આચારસ્વતંત્ર માને છે, તે પ્રજાએ પણ પોતાની નોર્ડિક જાતિની શ્રેષ્ઠતા તેમ જ વિશુદ્ધતા જાહેર કરી, ઇતર પ્રજાઓનું તેમાં જેમ અને તેમ ઓછું મિશ્રણ થાય, તેવા કાયદાઓ કર્યા છે.^૪ હિંદુઓ તો છેક વૈદિક કાળથી અથવા બ્રાહ્મણકાળથી રાજાઓમાં દેવાંશ અથવા ઇશ્વરાંશ હોવાનું માનતા આવ્યા છે.^૫ મૂલ પુરુષ વૈવસ્વત મનુથી

૩. બંગાળના ઇતિહાસકારો નગેન્દ્રનાથ વસુ, રાખાલદાસ વંદ્યાપાઠ્યાય, રમાપ્રસાદા ચંદ વગેરે, શ્રીયુત ભાંડારકરના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે; રજપૂતાનના વિદ્વાનો ન જ સ્વીકારે, તે સ્વાભારિક છે; પંડિત મોહનલાલ પંડ્યાએ તે જ પત્રમાં તેનો જવાબ આપ્યો છે. વિદ્વદ્વર્ચ ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા અને તેઓને પુષ્ટિ આપનાર વિદ્વદ્વર્ચ ચિંતામણુ વિનાયક વૈધના પ્રતિવાદો અવશ્ય મનનીય છે.

૪. Modern Review, August, 1224, p. 150—White America by Sudhindra Natha Bose, Ph. D.

૫. તસ્માત્ક્ષત્રાત્પરં નાસ્તિ । તસ્માત્ બ્રાહ્મણ : ક્ષત્રિયમથસ્તાદુપાસ્તે રાજ-
સુયે ॥ બહુદારચંક, અ-૧, પ્રા-૪, કં-૧૧.

ઉતરી આવેલ ક્ષત્રિયો જ રાજા થવાને યોગ્ય છે અથવા પૂજ્યતાને પાત્ર છે, એવા સંસ્કારો હિંદુઓના અંતકરણ ઉપર સ્મૃતિકારોએ, ઇતિહાસકારોએ અને પુરાણકારોએ એટલા બધા ઠસાવી દીધા છે કે તે સંસ્કારોથી કોઈ વિરલ પુરુષ જ છુટો થઈ શકે. તેવી પરિસ્થિતિમાં કેવલ નિર્લેપ માનસથી તેવા ગંભીર વિષયની ચર્ચાનું શ્રવણ અને મનન કરવામાં જ જ્યારે આઘાત થતો હોય, ત્યારે તેવી ચર્ચાને પુનઃ ઉપસ્થિત કરવાની હિંમત પણ કોણ કરી શકે ?

આ વિષયમાં રજપૂતાનાના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વદ્વચ્ચ ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઓઝાએ જે મંથન કર્યું છે, તે ખરેખર સ્તુત્ય અને મનનીય છે. પ્રાચીન લિપિમાલા જેવો દેશાવદેશના પંડિતોથી સત્કાર પામેલ હિંદુસ્થાનની દેશીય ભાષામાં અદ્વિતીય ગ્રંથ રચ્યા પછી, હાલમાં તેથી પણ વધારે ઉપયોગી તેમ જ વધારે મહત્વનો રજપૂતાનાનો ઇતિહાસ તેઓ રચે છે. તે ઇતિહાસ માટે જોઈતી અસંખ્ય સામગ્રીઓનું સંશોધન અને સંગ્રહ કરવામાં, જેમ જેમ સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત થતી ગઈ, તેમ તેમ તેનું પૃથક્કરણ કરી, તેમાંથી સત્યાંશો શોધી કાઢવામાં અને તે સત્યાંશો યથાસ્થાન ગોઠવવામાં તેઓએ પોતાના અખિલ જીવનનો ભોગ આપ્યો છે. તેઓના જેવો સતત ઉદ્યોગી, હાથમાં લીધેલ વિષય

૬. મહાભારતના શાંતિપર્વના રાજધર્મના અધ્યાય ૫૬ માં રાજાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આપ્યો છે, તેમાં પૃથુરાજને વિષ્ણુનો અવતાર કહ્યો છે, અને ક્ષત્રિયો જ રાજ્ય કરવાને પાત્ર છે, એમ તે પ્રસંગે ઠરાવ્યું છે. અધ્યાય ૬૭માં કહ્યું છે કે જ્યારે મળ બ્રહ્મદેવ પાસે રાજા માગવા ગઈ ત્યારે તેણે મનુને રાજા થવાની આજ્ઞા કરી. ત્યારથી મનુ અને તેના વંશજો (સ્પૃચંદ્રવંશી) રાજ્ય કરવાને યોગ્ય ગણાયા. પૂર્વભીમાંસામાં પણ રાજા રાજસૂયેન યજેત-એ શ્રતિવિધાયક વાક્યમાં રાજા એટલે ક્ષત્રિય જ એવો નિર્ણય કર્યો છે.

૪ : મેવાડના ગુહિલો

ઉપર નિખિલ તનમનધનનો લોગ આપનાર, વિષયમાં અવગાહન કરી તલસ્પર્શ કરનાર અને સૂક્ષ્મ વિવેચક, ગુજરાતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખનાર ક્યારે ઉત્પન્ન થશે, તે અટકળી શકાતું નથી. ગુજરાતે ડાકતર ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી જેવા યુરોપીય પંડિતોની પણ સ્પર્ધા કરી શકે તેવા સમર્થ વિદ્વાનને ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે સત્ય છે. પરંતુ તેઓની પ્રવૃત્તિ માત્ર ગુજરાતની સીમામાં સમાઈ રહી ન હતી; છતાં ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર તેઓએ જે પ્રકાશ પાડ્યો છે, તે ન પાડ્યો હોત તો ગુજરાતનો ઇતિહાસ આજે જોના અને ભાટોની કહાણીઓથી ભરેલો રહ્યો હોત. તેમ છતાં તેઓની જગ્યા આજ દિવસ સુધી પૂરાયા વિનાની જ રહી છે, એમ તો સ્વીકારવું પડશે જ. બંગાળા તો તેવા અનેક વિદ્વાનોને ઉત્પન્ન કરી પાશ્ચાત્ય પંડિતો ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડવાને સમર્થ થયેલ છે. તેઓમાં પણ અક્ષયકુમાર મૈત્રેય, નગેન્દ્રનાથ વસુ અને રાખાલદાસ વંદોપાધ્યાયે (આર. ડી. બેનરજીએ) બંગાળાના ઇતિહાસની સામગ્રીઓ સંગ્રહીને અને તે ઉપરથી બંગાળાનો વિશદ ઇતિહાસ તૈયાર કરીને જે પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં છે, તેથી માત્ર બંગાળાના જ નહિ, પણ આખા હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડ્યો છે. મહારાષ્ટ્ર તો વિદ્વાનોની ખાણ જ ગણાય છે. તેમાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં રત્નો પાકે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન ઇતિહાસનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રકટ કરનાર સમર્થ વિદ્વાન રામકૃષ્ણ ભાંડારકર પછી એવા અનેક ઇતિહાસકારો ઉત્પન્ન થયા છે—કે જેઓ મહારાષ્ટ્રની પ્રજાને વિધર્મી અને વિદેશી ઇતિહાસકારોએ લગાડેલ કાલિમા ઘોઈ નાંખી, જગતની ઉત્તમ પ્રજાઓની કક્ષામાં સ્થાપવાને સમર્થ થયા છે. તેઓમાં પણ વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડેએ એક સંન્યાસીની પેઠે ક્ષુધાતૃષ્ણાની દરકાર કર્યા

વિના ગામે ગામે દીન દરિદ્રની જેમ રખડીને ઘેર ઘેર “ ભિક્ષાં દેહિ ” વ્રતનું સેવન કરી ગાડાંનાં ગાડાં ભરાય તેટલી ઐતિહાસિક સામગ્રીઓનો સંગ્રહ કરવામાં અને તે સામગ્રીઓ મહારાષ્ટ્રને અર્પણ કરવામાં પોતાનું અખિલ જીવન ગાળી નાંખ્યું છે.^૭

તેવો દષ્ટાંત હિંદુસ્થાનના ખીજા પ્રાંતોમાંથી મળવાનો સંભવ નથી. શ્રીયુત સાને, પારસનીસ અને સરદેશાઈ જેવા ઇતિહાસકારો તે દેશનો અમૂલ્ય ઇતિહાસ ઘડી શક્યા છે, તે સઘળું રાજવડેની ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાનું પરિણામ છે. તે સિવાય દક્ષિણ, સંયુક્તપ્રાંત અને પંજાબ પ્રાંતો પણ જન્યત્ થયા છે, અને પોતપોતાના દેશોનો ખરો ઇતિહાસ ઉપસ્થિત કરવાને માટે જોઈતી સામગ્રીઓ મેળવવા પૂરતો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા છે. એક આપણો ગુજરાત પ્રાંત જ એવો છે કે જેના વિદ્વાનો ઇતિહાસના વિષયને માનની દૃષ્ટિથી જોઈ શકતા નથી. બંગાળના ઇતિહાસકારોએ તે દેશના બ્રાહ્મણો તથા કાયસ્થોએ લખેલાં કુલશાસ્ત્રોને ખરા રૂપમાં મૂકી દીધાં છે,^૮ તે જ પ્રમાણે વિદ્વદ્વર્ચ ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઓઝાએ તે દેશના ભાટચારણોએ રચેલ રાસાઓ અને ખ્યાતો તેમ જ રાજકવિઓએ રચેલ સ્તુતિકાવ્યોની નિઃસારતા અકાચ દલીલોથી સિદ્ધ કરી છે.^૯ પ્રાયશઃ જૈન ગ્રંથો ઉપરથી રચાયેલ આપણા પ્રાંતના ઇતિહાસની પણ એ જ

૭. The Main Currents of Maratha History by G. S. Sirdesai, B. A., pp. 40-43.

૮. રાખાલદાસ વદોપાધ્યાયકૃત બાંગ્લાર ઇતિહાસ, પ્રથમ ભાગ (બંગાળી) પૃ. ૩૦૨.

૯. રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ. ભૂમિકા પૃ. ૧૧-૨૫, ઇતિહાસ ભાગ પૃ. ૩૭૪-૩૮૫-૩૯૭, ૫૧૬-૫૧૮.

૬ : મેવાડના ગુહિલો

દશા છે. છતાં આસપાસના પ્રાંતોની એટલી બધી સામગ્રીઓ પ્રકાશમાં આવી છે કે ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે હવે બીજા રાજવંડેની જરૂર રહી નથી. છતાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાંથી મળી આવે તેટલી સામગ્રીઓનું સંશોધન કરવાને માટે ગુજરાતને પણ જીવનાર્પણ કરનાર સહૃદય વિદ્વાનની હજી પણ પૂરી અપેક્ષા છે. બંગાળી સાહિત્યપરિષદની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ તે કાર્ય કયારે ઉઠાવી લેશે? બંગાળી સાહિત્યપરિષદપત્રિકામાં જ્યારે વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના મનનીય લેખો પ્રકટ થાય છે, ત્યારે આપણી સાહિત્યપરિષદપત્રિકા આઠમી બેઠકમાં રજુ થયેલા નિબંધોથી પોતાનું ભરણું ભરે છે. આશા છે કે બીજા પ્રાંતોના દૃષ્ટાંતો લઈ ગુજરાત સત્વર સચેત થશે.

હવે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવતાં, એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે મેવાડના ગુહિલો વિષે વિદ્વદ્વર્ચ્ય ઓઝાશ્રીએ પોતાના ‘રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ’ (પૃ. ૩૭૦-૩૮૪)માં સવિસ્તર ઊહાપોહ કરીને, તે ગુહિલો સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયો છે, એમ સિદ્ધ કરવાને કંઈ પણ કયાશ રાખી નથી. છતાં તેઓએ તે વિષે જે વિવાદ ઉપસ્થિત કર્યો છે, અને તેને અંગે જે દલીલો રજુ કરી છે, તે વિવાદ અને તે દલીલોનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાંથી અનેક ત્રુટિઓ તરી આવ્યા વિના રહેતી નથી. ઉદયપુરના રાણાવંશનું વિપ્રત્વ અથવા નાગરત્વ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખકને લેશ માત્ર પણ મમત નથી. છતાં સત્યની ખાતર સત્યનો આવિષ્કાર તો કરવો જ જોઈએ. અને તે જ ઉદ્દેશથી અહીં માત્ર તે વિષયને લગતી કેટલીક નોંધો નોંધી રાખવાની તો પૂરી આવશ્યકતા જણાય છે. તે નોંધો ખંડનાર્થે નહિ પણ વિશેષવિચારાર્થે જ છે, એમ આરંભમાં જ જણાવી દેવામાં આવે છે.

૨. પ્રાપ્ત પ્રમાણોનું વર્ગીકરણ

પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે પોતાના લેખમાં જે પ્રમાણો આપ્યાં છે, તે સર્વનો વિદ્વદ્વ્ય ઓઝાશ્રીએ પૂર્વપક્ષરૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તદુપરાંત તે પૂર્વપક્ષને બાદ કરતાં જે જે પ્રમાણો મળી આવ્યાં, તે પ્રમાણો પણ ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. તે સઘળાં પ્રમાણોનો તેઓએ (પૃ. ૩૮૪ મે) ઉપસંહાર કરી, ગુહિલોનો સૂર્યવંશ સ્થાપિત કર્યો છે. પરંતુ સઘળાં પ્રમાણોમાં જે વિલક્ષણતા તરી આવે છે, તે તેઓએ લક્ષમાં લીધી નથી. તે વિલક્ષણતાનુસાર તે પ્રમાણોના નીચે પ્રમાણે બે મુખ્ય વિભાગો પડી જાય છે.

૧. તે સર્વ પ્રમાણોમાં ગુહિલોના મૂલ પુરુષ અથવા પુરુષોને વિપ્રો કહેલ છે.

૨. તેના વંશજોને વિપ્રો નહિ, પણ ક્ષત્રિયો કહેલ છે, તેમજ તેવો ભેદ પાડવાનાં કારણો પણ આપ્યાં છે.

એ બે વિભાગોનું મિશ્રણ કરી નાંખવાથી, ઘણો સંભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે.

એ પ્રમાણે આખા વિવાદભાગના ખરી રીતે માત્ર બે જ વિભાગો પડી શકે. પરંતુ ઓઝાશ્રીએ જે પદ્ધતિથી દલીલો રજૂ કરી છે, તેનું સમ્યક્ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે તે દલીલોને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી નાંખવાની જરૂર પડે છે :

૧. પહેલો વિભાગ એટલે ગુહિલોના મૂલ પુરુષોનું વિપ્રત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણોનો વિભાગ; તેમાંનાં પણ કેટલાંક પ્રમાણો એવાં જણાય છે કે જેમાંથી તેઓનું ક્ષત્રિયત્વ પણ સમજી શકાય. તેથી પહેલા વિભાગના બે પેટાવિભાગો પાડવાની જરૂર પડે છે.

૮ : મેવાડના ગુહિલો

પહેલામાં વિપ્રત્વ દર્શાવનારાં પ્રમાણોનો અને ખીજામાં ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનારાં પ્રમાણોનો સમાવેશ કરતાં, તેના સારાસારનું વિવેચન કરવામાં આવશે.

૨. ખીજા વિભાગમાં તેઓના વંશજોનું ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણોનો વિવેચનપૂર્વક સમાવેશ કરવામાં આવશે.
૩. ત્રીજા વિભાગમાં તેવો ભેદ પાડવાને માટે કારણો દર્શાવનાર પ્રમાણોનો સમાવેશ કરતાં, તેની વિવક્ષા સમજાવવામાં આવશે.
૪. અને ચોથા વિભાગમાં ગુહિલોની એક શાખાનો પૃથક્ રાજકર્તા બાલાદિત્યનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં તેઓના મૂલ પુરુષ ભર્તૃપદ પહેલાને બ્રહ્મક્ષત્ર કહ્યો છે, તેનો તે સ્થલે શો ઉદ્દેશ છે, તેનો ઊઠાપોઠ કરવામાં આવશે.

૩. પ્રથમ વિભાગ

(ક) ગુહિલોના મૂલ પુરુષોનું વિપ્રત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણો

૧. રાજા શક્તિકુમારના સમયનો આટપુરનો ઇ. સ. ૯૭૭ ની સાલનો શિલાલેખ

ઉદયપુરથી દોઢ માઇલ દૂર આહાડ અથવા આટપુર નામનું ગામ છે. ૧૦ તે ગામના એક મંદિરમાંથી મેવાડના ગુહિલોના મૂલ પુરુષ ગુહદત્તથી ૨૦ મી પેઢીએ થઇ ગયેલ રાજા શક્તિ-

૧૦. ગંગા નદી ઉપર બુલંદ શહરથી ૨૧ માઇલ દૂર અથવા અનૂપ શતેરથી ૭ માઇલ દૂર આહાર નામનું ગામ છે. તે ગામમાંથી ઇ. સ. ના નવમા અને દશમા સદ્દાના ચાર પાંચ શિલાલેખો મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે તે ગામનું નામ તત્તાનન્દપુર એટલે આનંદપુર હતું. તે ગામ અને ઉપર્યુક્ત આહાડ ગામ - બંને જૂદાં જૂદાં છે. માધુરી (હિંદીમાસિકપત્ર) ફાલ્ગુન, વિ. સં. ૧૯૮૪ પૃ. ૧૮૩-૧૮૨.

કુમારના સમયનો વિ. સ. ૧૦૩૪ એટલે ઇ. સ. ૯૭૭ની સાલને એક શિલાલેખ કર્નલ ટોડને પ્રાપ્ત થયો હતો.^{૧૧} તે લેખના અંતિમ ભાગમાં, આટપુર નગરી શક્તિકુમારની રાજધાની હતી, અને તે બહુ સમૃદ્ધિશાલી થઈ હતી, એમ લખ્યું છે.

પૃથ્વીરાજ વિજયના પાંચમાં સર્ગમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, શક્તિકુમારનો પુત્ર અંબાપ્રસાદરાજ પણ તે નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો.^{૧૨} તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના ૬ મા અને ૧૦ મા સૈકામાં મેવાડના ગુહિલ રાજાઓએ ચિતોડથી રાજધાની ફેરવી આટપુરમાં કરી હતી. તે લેખના આરંભમાં સંવત્ ૧૦૩૪ વૈશાખશુક્લપ્રતિપદાતિથૌ શ્રી નાનિગસ્વામિદેવાયતનંકારાપિતં । એટલે ‘શ્રી નાનિગ સ્વામીને દેવાલય બંધાવી આપ્યું,’ એમ લખ્યું છે, નાનિગ સ્વામી શક્તિકુમારના ગુરુ હશે, અને તેથી તેણે તેઓને દેવાલય બંધાવી આપ્યું હશે. તે લેખમાં ગુહિલવંશના સૂક્ષ્મ પુરુષથી શક્તિકુમાર સુધી વંશાવલિ આપી છે. તે વંશાવલિ રાજા શક્તિકુમારે પોતે તૈયાર કરાવીને પ્રસ્તુત લેખમાં કોતરાવી હશે. વિદ્વદ્વ્યં ઓઝાશ્રીએ તેમજ કર્નલ ટોડે ગુહિલ રાજાઓની વંશાવલિના સંબંધમાં આ લેખ ઉપર જ મુખ્ય આધાર રાખ્યો છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના રચનાર વિદ્વદ્વ્યં વૈદ્ય મહાશય, તે બાબતમાં પણ

૧૧. Indian Antiquary of 1910, Vol. 39. p. 191 તથા History of Mediaeval India, by C. V. Vaidya, Vol, 11. p. 301. તથા ટોડ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ (સસ્તું સાહિત્યવર્ધક મંડળનું ગુજરાતી ભાષાંતર) ભાગ ૧. પૃ. ૬૦૫.

૧૨. અમ્બાપ્રસાદમાઘાટપતિ યઃ સેનાન્વિતમ્ ।

વ્યસૃજ્યશસઃ પશ્ચાત્ પાશ્વ દક્ષિણાદિક્ષપતેઃ ॥

પૃથ્વીરાજવિજય : સર્ગ ૫.

તેઓ બન્નેથી જૂદા પડે છે.^{૧૩} તે લેખના પ્રાચીનપણા સિવાય તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવાનું એક બીજું મહત્વયુક્ત કારણ છે. તેજ વંશમાં થઈ ગયેલા પ્રકાંડપ્રતાપી અને વિવિધવિદ્યાવિશારદ કુંભારાણાને જ્યારે પોતાના વંશની વંશાવલિનું તેમજ ઉત્પત્તિના ઇતિહાસનું સંશોધન કરવાની જરૂર પડી હતી, ત્યારે તેઓએ પણ આ આટપુરના શિલાલેખ ઉપર આધાર રાખી, પોતાના લેખોમાં તેનુંજ પ્રમાણ આપ્યું છે. તે ઉપરથી આ લેખની ઉપયોગિતા અને યથાર્થતા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. તે લેખનો પ્રથમ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

આનન્દપુર્વાવર્ણિતઃ વિપ્રકુલાનન્દનો મહીદેવઃ ।

જયતિ શ્રીગુહદત્તઃ પ્રભવઃ શ્રી ગુહિલર્વશસ્ય ॥

“ આનંદપુરથી નીકળી આવેલા વિપ્રના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ બ્રાહ્મણ ગુહદત્ત જય પામે છે. તે ગુહદત્ત ગુહિલ વંશનો મૂલ પુરુષ હતો. ” ઉપરના શ્લોકનો વાસ્તવિક રીતે તેજ અર્થ થાય છે. કર્નાલ ટાંકે તેમજ ગુજરાતી ભાષાંતરકારે તેવો જ અર્થ કર્યો છે. છતાં સ્વમત સ્થાપન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છાને લીધે, વિદ્વદ્વ્યં ઓઝાશ્રીને વિપ્રકુલાનન્દનઃ—એ પદનો અર્થ દેશવવાની જરૂર પડી છે. વિદ્વદ્વ્યં વૈદ્યમહાશયને તો તદુપરાંત આનન્દપુર તેમજ—મહીદેવ—એ બન્ને પદોના અર્થો દેશવવાનું ઉચિત લાગ્યું છે.

(ક) વિદ્વદ્વ્યં વૈદ્યમહાશયે ઉપસ્થિત કરેલી અર્ચાની મીમાંસા

વિદ્વદ્વ્યં ઓઝાશ્રીએ વિપ્રકુલાનન્દનઃનો રૂઢાર્થ છોડી દઈ, યૌગિકાર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, (‘ રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ’ પૃ. ૩૭૮). વસ્તુતઃ આનન્દન શબ્દ નન્દનના અર્થમાં અહીં વપરાયો છે; તેનો રૂઢાર્થ પુત્ર અથવા ‘ ઉત્પન્ન થયેલો ’ એવો અહીં થાય છે. છતાં

ઓઝાશ્રીએ તેમ વૈદ્યમહાશયે આનન્દનનો યૌગિકાર્થ આનંદ આપનાર એવો સ્વીકારી ગુહદત્તના વિપ્રત્વને ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ રાજા સમરસિંહ, મહારાણા કુંભ અને રાણા રાયમલજીના લેખોમાં ગુહદત્તના વંશજ અપરાધને સ્પષ્ટ રીતે વિપ્ર, દ્વિજ અને દ્વિજવર્ય કહેલ છે; તેમજ મહારાણા કુંભના લેખોમાં ગુહદત્તના પૂર્વજ વિજયાદિત્યને નાગરકુલમંડન કહ્યો છે, તેનું તેઓ સંતોષકારક રીતે સમાધાન કરી શક્યા નથી. વસ્તુતઃ ગુહદત્તનો પૂર્વજ વિજયાદિત્ય વડનગરો નાગર હતો અને આનંદપુર એટલે વડનગરમાંથી નીકળી બીજે સ્થળે વસ્યો હતો, તેવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મહારાણા કુંભના એકલિંગ-માહાત્મ્ય નામના ગ્રંથમાં કરેલ છે. તેથી જ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ગુહદત્તને આનંદપુરથી નીકળી આવેલ વિપ્રના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો તેમ જ પોતે રાજ્યકર્તા છતાં બ્રાહ્મણ રહેલો, એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. તે તે લેખોનું સવિસ્તર વિવેચન હવે પછી કરવામાં આવશે. અહીંયાં તો વિદ્વદ્વર્ય વૈદ્યમહાશયે જે દલીલો રજૂ કરી છે, તેના સંબંધમાં તે તે લેખોનાં વચનોનો જ વિચાર કરવો, તે જ વધારે યોગ્ય જણાય છે. વૈદ્યમહાશયે તે વિષે કરેલી ચર્ચામાંથી નીચે પ્રમાણે દલીલો જોવામાં આવે છે:

૧. આ સ્થળે આનંદપુર એટલે વડનગર નહિ, પણ ઉદયપુરથી ૧૩ માઇલ દૂર આવેલ નાગહદ અથવા નાગડા ગામ છે, તે સમજવાનું છે. કારણ કે સમરસિંહ રાજાના ચિતોડની રસિયારાજની છત્રીના શિલાલેખમાં નાગહદને આનંદપુર કહેલ છે. (વૈદ્યકૃત 'હિંદુસ્તાનનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ.' પૃ. ૮૫ તથા ૩૩૮).
૨. વિપ્રકુલાનન્દનનો અર્થ વિપ્ર થતો નથી, પરંતુ વિપ્રકુલને આનંદ આપનાર થાય છે; તેમ જ મહીદેવનો અર્થ બ્રાહ્મણ થતો નથી,

૧૨ : મેવાડના ગુહિલો

પરંતુ રાજા થાય છે; કારણ કે ઇ. સ. ૧૦૨૮ના નરવાહન રાજાના સમયના શિલાલેખમાં અપ્પ રાજાને ગુહિલગોવિન્દચન્દ્રઃ તથા ક્ષિતિપતિઃ કહ્યો છે, તેમ જ તેના વંશને રઘુવંશ કહ્યો છે, (પૃ. ૮૫, ૩૩૩). તે સિવાય અપ્પ રાજાની સુવર્ણમુદ્રા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન છે, તે તેમનું સૂર્યકુલસૂચક છે. નરવાહન રાજાનો લેખ રાજા શક્તિકુમારથી પણ પહેલાનો છે, માટે તે વધારે વિશ્વસનીય છે, (પૃ. ૮૮ તથા પૃ. ૩૩૩).

૩. અપ્પરાજા આનંદપુરનો વિપ્ર હતો, એમ તકરાર ખાતર કબુલ કરીએ, તો પણ તે ઉપરથી તે વડનગરનો નાગર હતો, એમ તો કદિ પણ સિદ્ધ થતું નથી. તે સમયે વડનગરમાં નાગરબ્રાહ્મણ સિવાય બીજા બ્રાહ્મણોની વસતિ ન હતી ? (પૃ. ૮૯) સમરસિંહ રાજાનો ચિતોડના રસિયારાજની છત્રીનો લેખ તથા આણુ ઉપર અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો લેખ,—એ બંને લેખોની પ્રશસ્તિઓ નાગરબ્રાહ્મણ વેદશર્માએ રચી છે. જો ગુહલત વડનગરનો નાગર હોવાનું તેના જાણવામાં હોત તો તેને તેમ કહ્યા વિના રહ્યો હોત નહિ. તેણે તો તેને વિપ્ર જ કહ્યો છે. (પૃ. ૮૫)

અર્થાત્ તેઓની આખી ચર્ચાનો સાર ઉપર્યુકત ચાર દલીલોમાં સમાઈ જાય છે. તેઓએ સમરસિંહ રાજાના તથા નરવાહન રાજાના શિલાલેખોના તેમજ અપ્પ રાજાના સિંકાના જે આધારો આપ્યા છે, તે વિષે તો હવે પછી સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આવશે. અહીંયાં તો તેઓની દલીલોને સંબંધ ધરાવતાં તે તે લેખોનાં વચનોનો જ ઊછાપોહ કરવામાં આવશે.

(ખ) આનંદપુર એટલે નાગહદ કે વડનગર ?

૧. આનંદપુર એટલે વડનગર નહિ, પણ નાગહદ અથવા નાગડા છે, એમ તેઓની પહેલી દલીલ છે. તેના ટેકામાં તેઓ

સમરસિંહ રાજાની ચિતોડની રસિયારાજની છત્રીના લેખમાંના જે શ્લોકોનો આધાર આપે છે, તે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

અસ્મિન્નાગહદાવ્હયં પુરમિલઃસંડાવનીમૂષણં ।
 પ્રાસાદાવલિવિભ્રમૈરુપહસન્નુભ્રાંશુકોટિશ્રિયં ॥
 મુક્તાપ્રૌઢમિવક્ષિતેઃ શ્રિય ઇવ પ્રાસાદધંકેરુહં ।
 ક્ષીડાભૂનિરિવ સ્મરસ્ય શશિનઃ શય્યૈવ પીયૂષજા ॥ ૮ ॥
 જીયાદાનન્દપૂર્વે તદિહ પુરમિલાસંડસૌન્દર્યશોભિ ।
 ક્ષોણિટ્ટસ્થમેવ ત્રિદશપુરતઃ કુર્વદુચ્ચૈઃ સન્નદ્યયા ॥
 યસ્માદાગત્ય વિપ્રશ્વતુરુદધિપદ્મીવેદિનિક્ષિપ્તયૂપો ।
 બપ્પાહ્યો વીતરાગશ્વચરણયુગમુપાસીત હારીતરાશેઃ^{૧૪} ॥ ૯ ॥

[આ મેદપાટ દેશમાં ઇલાખંડની ભૂમિના ભૂપણરૂપ નાગહદ એટલે નાગડા ગામ આવેલું છે. જે નગર મહાલયોની ભુલવણી જેવી હારતી હારથી શશિશૃંગની શોભાનો ઉપહાસ કરે છે, જે નગર પૃથ્વીનું જાણે મોટું મોતી હોય નહિ, કમળની જેમ લક્ષ્મીનું ધામ હોય નહિ, કામદેવની ક્રીડાભૂમિ હોય નહિ, ચંદ્રમાની અમૃતાત્પન્ન શય્યા હોય નહિ, તેવું તે શોભતું હતું; તેમ જ ત્યાં આવેલ ઇલાખંડના સૌન્દર્યને પણ સૌન્દર્ય આપનાર આનંદપૂર્વપુર એટલે આનંદપુર જય પામે ! તે નગર પૃથ્વી ઉપર રહ્યા છતાં પોતાની વિપુલ સમૃદ્ધિથી દેવલોકને પણ શરમાવતું હતું. તે નગરમાંથી ચાર મહાસાગરોમાં આવેલી પૃથ્વી ઉપર જેણે યજ્ઞસ્તંભ રાખ્યો હતો, તેમ જ જે રાગદ્રોષથી મુક્ત થયો હતો, તેવો બપ્પ નામનો બ્રાહ્મણ આવીને હારીતરાશિના ચરણયુગની સેવા કરવા લાગ્યો.]

હારીતરાશિ કયાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા ? સમરસિંહ રાજાના અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરના શિલાલેખમાં^{૧૫} કહ્યું છે કે:—

૧૪. Bhavnagar Inscriptions, p. 74-75.

૧૫. Bhavnagar Inscriptions, p. 85.

અસ્તિ નાગહૃદં નામ સાયામામિહ પત્તનં ।

ચક્રે તવાંસિ હારીતરાશિર્ચત્ર તમોદ્યનઃ ॥ ૮ ॥

[તે મેવાડ દેશમાં નાગહૃદ નામનું અતિ વિશાલ નગર છે. તપ જેનું ધન છે, તેવા હારીતરાશિ ત્યાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા.]

વિદ્વદ્વર્થ વૈદ્યમહાશયે ‘આનંદપુર એટલે નાગહૃદ’ એવો અર્થ કર્યો છે. પરંતુ ખુદ રજપૂતાનાના પંડિતોએ પણ તેવો અર્થ કરવાની હિંમત કરી નથી; એટલું જ નહિ પણ કોઈ પણ શિલાલેખમાં, દાનપત્રમાં કે પુસ્તકમાં નાગહૃદને આનંદપુર કહેલ હોય, એમ જાણવામાં આવ્યું નથી. છતાં તેઓએ ચિતોડના શિલાલેખના આઠમા શ્લોકમાંથી પહેલું ચરણ અને નવમા શ્લોકમાંથી પહેલું ચરણ ખેંચી કાઢી, તે બંને ચરણોને સાથે સાથે મૂક્યાં છે, (પૃ. ૮૯ પાદટિપ્પણ); અને તેમાંથી આનંદપુર=નાગહૃદ એવું સમીકરણ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ તે જ મુજબ નવમા શ્લોકનાં છેલ્લાં બે ચરણો ઉપર્યુક્ત ચરણોની સાથે મૂક્યાં હોત તો તે ચાર ચરણોમાંથી વાચક પોતે પોતાનું અનુમાન ઉપજાવી શકત, અને પછી કાંઈ પણ ભ્રમ થવાનું કારણ રહેત નહિ. આઠમા શ્લોકના પહેલા ચરણમાં નાગહૃદને ઇલાખંડનું ભૂષણ કહ્યું છે. કવિના હૃદયમાં તે નાગહૃદ અને આનંદપુર એક જ હોત તો ફરીથી તેવું જ વિશેષણ આનંદપુરને લગાડીને પુનરુક્તિનો દોષ બહારી લેવાની તેને શી જરૂર પડી હતી? બંને શ્લોકો કવિની વિવક્ષા સુસ્પષ્ટ કરે છે. નાગહૃદ અને આનંદપુર ઉભય નગરો તે સમયે સમાન સમૃદ્ધિસંપન્ન હતાં, એમ કવિનો હાર્દિક આશય છે. તે સિવાય નવમા શ્લોકના ત્રીજા અને ચોથા ચરણમાં તો કવિએ ચોખ્ખી રીતે કહ્યું છે કે અપ્પરાવલ આનંદપુરમાંથી નીકળી ને હારીતરાશિ પાસે ગયો. હારીતરાશિ ક્યાં હતા? અચળે-

ધ્વરના શિલાલેખના આઠમા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે તે સમયે હારીતરાશિ નાગહૃદમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા.

હવે જો આનંદપુર અને નાગહૃદ બંને એક જ નગર હોય, તો તે સઘળાનો એક જ અર્થ થઈ શકે કે - બાપરાવલ નાગહૃદમાંથી આવીને નાગહૃદમાં ગયો. તે અર્થ કદી રવીકારી શકાય તેવો નથી. અર્થાત્ નાગહૃદને કોઈ પણ લેખમાં, દાનપત્રમાં કે પુસ્તકમાં આનંદપુર કહેવામાં આવેલ નથી. તેમજ ચિતોડના લેખમાં બંનેનું જૂઠું જૂઠું વર્ણન કર્યું છે, તે સાથે આનંદપુરમાંથી આવીને બાપરાવલ નાગહૃદમાં હારીતરાશિ પાસે ગયો; એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે, તે કારણથી આનંદપુર અને નાગહૃદ જૂઠું જૂઠું નગરો હતાં, એમ સિદ્ધ થાય છે.

(ગ) મહીદેવ એટલે શું ?

૨. વિદ્વદ્વર્ચ્ય ઓઝાશ્રીની પેઠે તેઓએ પણ વિપ્રકુલાનન્દનનો અર્થ દેરવ્યો છે. તેનું વિવેચન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે તેથી પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ તેઓ મહીદેવનો અર્થ બ્રાહ્મણ ન કરતાં રાજા કરે છે. મહીદેવનો યૌગિકાર્થ રાજા થઈ શકે ખરો, પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો તેવો સામાન્ય પ્રયોગ થતો જોવામાં આવતો નથી. આખતેના કોષમાં મહીસુર, ભૂસુર અને ભૂદેવ - એ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ બ્રાહ્મણ કર્યો છે. મહીદેવ એ ત્રણ શબ્દોનો પર્યાય છે, તેથી તેનો રૂઢાર્થ તો બ્રાહ્મણ જ થવો જોઈએ. અમરકોષમાં નૃપતિના પર્યાયોમાં ભૂપ અને મહીપતિ, શબ્દરતનાવલિમાં ભૂપાલ, ભૂભૃત અને મહીપતિ તથા જટાધરકોષમાં અવનીપતિ અને ભૂભુક્ શબ્દો આપ્યા છે.^{૧૬} અર્થાત્ રાજાના અર્થમાં ભૂ, ભૂમિ, મહી

અને અવની એ પર્યાયો સાથે દેવપદ જોડ્યું નથી, પણ પતિ, ભૂત વગેરે પદો જોડ્યાં છે. જ્યાં દેવ અથવા તેનો પર્યાય સુર પદ જોડેલ છે, ત્યાં તેનો અર્થ બ્રાહ્મણ જ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારે આ સ્થળે તે સર્વ પ્રમાણેથી વિપરીત અર્થ કરવાનું કારણ શું છે? તેનાં કેટલાંક કારણો વૈદ્યમહાશયે આપ્યાં છે. તેમાંનું પ્રથમ કારણ નરવાહન રાજના સમયનો નાથમંદિરનો શિલાલેખ છે.^{૧૭} (૧) તે લેખ સૌથી પ્રાચીન હોવાથી, ત્યાર પછીના સઘળા લેખો કરતાં વધારે વિશ્વસનીય છે. (પુ. ૨, પૃ. ૩૩૪). (૨) તે લેખમાં નાથસાધુઓએ ગુહિલકુલને રઘુકુલ કહ્યું છે, તેથી ત્યાર પછીના શિલાલેખોમાં ગુહદત્ત તેમ જ બપ્પને બ્રાહ્મણ કહ્યો હોય, તો તેમ કહેવામાં તે તે લેખોના લેખકોએ ભૂલ કરી છે. (પુ. ૨, પૃ. ૮૫ તથા ૩૩૩).

૩. બપ્પની સુવર્ણમુદ્રા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન કોતરાયેલું છે, તે તેના સૂર્યકુલત્વનું સૂચક છે. (પુ. ૨, પૃ. ૩૩૩) નરવાહન રાજના સમયના નાથમંદિરના શિલાલેખમાં બપ્પને ગુહિલગોત્ર-નરેન્દ્રચન્દ્ર: તથા ક્ષિતિમતિ: કહ્યો છે, તેથી બપ્પ ગુહિલ વંશનો સ્થાપક એટલે મૂલ પુરુષ હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. (પુ. ૨, પૃ. ૮૮ તથા ૩૩૩). સુતરાં, મહીદેવ: = રાજા-એવું બીજું સમીકરણ તેઓશ્રી સિદ્ધ કરે છે. (પુ. ૨, ૮૯-૩૩૩). વલ્લભી વંશના છેલ્લા રાજા શિલાદિત્યની દંતકથા ઉપરથી, રાયસાગરના શિલાલેખની રાજપ્રશસ્તિ ઉપરથી, આગ્રાની સીમમાંથી ગુહિલ નામાંકિત સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે, તેથી, તેમ જ જયપુર પાસે આવેલ ચાટમુ ગામમાંથી ગુહિલ રાજા બાલાદિત્યનો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે, તે ઉપરથી ચિતોડાદિ લેખોનો બપ્પ=આટપુરના લેખનો ગુહદત્ત, તે ગુહદત્ત=રાયસાગરની રાજપ્રશસ્તિનો અ-

ચોધ્યાનો રાજવંશજ ગુહાદિત્ય, તથા તે ગુહાદિત્ય=વલ્લભીવંશનો છકો રાજ ગુહસેન, એવાં બીજાં ત્રણ સમીકરણો વૈદ્યમહાશય સિદ્ધ કરે છે, (પુ. ૨. ૫. ૮૫-૮૮ તથા ૩૩૩-૩૪૧).

(૬) આટપુર તથા ત્યાર પછીના જે શિલાલેખોમાં ગુહિલોના મૂલ પુરુષોને ગ્રાહ્ય કહ્યા છે, તેઓનું અસત્ય સિદ્ધ કરવાના સમર્થનમાં, તેઓશ્રી, ચાલુક્ય, પરમાર અને પ્રતિહારના તેવા જ પ્રકારોના શિલાલેખોનાં દષ્ટાંતો આપે છે. (પુ. ૮૬-૮૭ તથા ૩૩૩-૩૩૫).

હવે આપણે તે તે કારણોનું ક્રમશઃ પરીક્ષણ કરીએ.

(૧) નરવાહન રાજના સમયનો નાથમંદિરનો શિલાલેખ વિ. સં. ૧૦૨૮નો અને શક્તિકુમારનો આટપુરનો શિલાલેખ ત્યાર પછી છ વર્ષ પાછળનો એટલે વિ. સં. ૧૦૩૪નો છે. શક્તિકુમાર તે સમયે આટપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો, અને તેણે પોતાના ગુરુ નાનિગસ્વામીને એક દેવાલય બંધાવી આપ્યું હતું. તેથી વિ. સં. ૧૦૩૪માં તેનું વય પચીસ વર્ષનું ગણીએ તો નાથમંદિરનો શિલાલેખ લખાયો, તે સમયે તેનું વય ઓગણીશ વર્ષનું હોવું જોઈએ; અર્થાત્ તે સમયે તે અને તેનો લેખલેખક કવિ હાજર હોવા જોઈએ. નાથસાધુએ તે લેખમાં લખેલી હકીકત સત્ય હોત અથવા સત્ય મનાતી હોત તો તેના જેવો સમર્થ રાજ પોતાના કુલને ગૌરવ આપનારી હકીકત પોતાના લેખમાં લખાવ્યા વિના રહ્યો હોત નહિ. છ વર્ષના અંતરમાં વિસ્મરણ થવાનો પણ સંભવ નથી : તેથી સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે કે નાથસાધુઓએ તે લેખમાં લખેલી હકીકત કેવલ પોતાને અભય આપનારા રાજની પ્રતિષ્ઠા વધારવાના હેતુથી લખી હતી. તે કારણથી તે લેખ ઉપર બિલકુલ આધાર રાખી શકાય નહિ.

(૨) નરવાહન રાજના નાથમંદિરમાં તે મંદિરના સાધુ-

ઓએ ગુહિલકુલને રઘુકુલ કહ્યું છે, તે સત્ય છે,^{૧૮} પરંતુ તે હકીકત રાજા શક્તિકુમાર કે તેનો કવિ સત્ય માનતા ન હતા, તેથી જ આટપુરના શિલાલેખમાં તેઓએ તે હકીકત દાખલ કરી નથી; ઉલટું, મૂલ પુરુષને બ્રાહ્મણ કહ્યો છે. ત્યાર પછીના લેખોથી પણ તે વચનને પુષ્ટિ મળે છે. તે હકીકત સત્ય મનાતી હોત તો તે પહેલાં એટલે નરવાહનના પિતા અદ્વલટના વિ. સં. ૧૦૧૦ના લેખમાં, અદ્વલટના પિતા ભર્તૃભટ્ટના વિ. સં. ૧૦૦૦ તથા વિ. સં. ૯૯૬ના લેખોમાં, ભર્તૃભટ્ટથી છઠ્ઠી પેઢીએ થઈ ગયેલ તેના પૂર્વજ અપરાજિતના વિ. સ. ૭૧૮ના લેખમાં, તેમ જ તેના પિતા શિલાદિત્યના વિ. સં. ૯૦૩ના લેખમાં તે હકીકત કેમ લખવામાં આવી નથી ? (‘ રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ’ પૃ. ૪૦૨-૪૦૩ તથા ૪૨૪-૪૩૦) અલખત, લેખમાં હકીકતનો અભાવ, તે નિર્ણાયક પ્રમાણ નથી. પરંતુ આ પ્રસંગમાં તો રઘુકુલની હકીકત તે તે રાજાઓની પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ કરે તેવી છે. તેવી મહત્ત્વની હકીકત એટલા બધા રાજાઓ પોતાના લેખોમાં ન લખાવે, ત્યારે તે હકીકતની વિરુદ્ધ અનુમાન જ થઈ શકે. વસ્તુતઃ એમ કહેવું પડે છે કે - નરવાહનના નાથસાધુઓની ઉકિત તે કેવલ ચાટુક્તિ જ છે.

(૩) નરવાહનના નાથમંદિરના શિલાલેખમાં બખ્ખને ગુહિલ-ગોત્રનરેન્દ્રચન્દ્રઃ કહ્યો છે. વિદ્વદ્વચં વૈદ્યમહાશય તેનો અર્થ ગુહિલ-વંશનો ચંદ્ર=ગુહિલવંશનો સ્થાપક=ગુહિલવંશનો મૂલપુરુષ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તેનો સરલ અર્થ તો ‘ ગુહિલવંશના રાજાઓમાં ચંદ્રરૂપ ’ એવો જ થઈ શકે છે. તે લેખમાં શરૂઆત બખ્ખથી કરી છે, તેથી પણ બખ્ખ જ ગુહિલવંશનો મૂલ પુરુષ હતો, એમ તેઓશ્રીનું કહેવું છે. નાથસાધુઓના પૂર્વા-

આર્યની ઉત્તેજના અને પ્રેરણાથી મહારાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર બપ્પે નાથસાધુઓને રાજગુરુઓ બનાવ્યા, તેવા સંયોગોમાં નાથસાધુઓ તો મૂલ પુરુષ તરીકે બપ્પને જ ઓળખે, તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? બપ્પ ગુહિલવંશનો મૂલ પુરુષ ન હતો, પણ ગુહિલ મહારાજ્યસ્થાપક હતો, તેથી પાછળના લેખલેખકોએ પણ તેને જ પ્રથમ પુરુષ સ્વીકારી, તેના નાના તાલુકદારો જેવા પૂર્વજોની ઉપેક્ષા કરી છે. ઉદયપુરથી આઠ માઈલ દૂર આવેલ ચીરવા ગામના વિ. સં. ૧૩૩૦ની સાલના જૈન મંદિરના લેખમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કયું છે. તે લેખમાં ગુહિલગજજ્ઞઃ દુરા ક્ષિતિમાલોત્ર વમ્ભ વપ્પકઃ ॥ એટલે ‘પૂર્વે’ ગુહિલથી ઉત્પન્ન થયેલ વંશમાં જન્મેલો બપ્પ રાજા અહીંયાં થયો. (‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ પૃ. ૪૦૭ તથા ૪૭૭-૯), એમ લખેલું છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બપ્પ ગુહિલવંશનો મૂલપુરુષ ન હતો. વૈદ્યમંહાશય ગુહિલવંશની વંશાવલિનો સઘળો આધાર આટપુરના લેખ ઉપર રાખે છે. (પુ. ૨, પૃ. ૭૮). અલખત્ત, તે લેખમાં કયો રાજા બપ્પ કહેવાતો હતો, તે કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેમાં ગુહલત્તને ગુહિલ અથવા ગુહિલનો પિતા કહ્યો જ નથી; તેમાં તો તેને પ્રમદઃ શ્રીવંશસ્ય એટલે ગુહિલવંશનો મૂલ પુરુષ કહ્યો છે. બીજા લેખોમાં આપેલી વંશાવલિ અશુદ્ધ છે, એમ તો તેઓશ્રી કબુલ કરે છે. (પુ. ૨. પૃ. ૩૪૨). છતાં તે તે લેખોમાં ગુહિલને બપ્પનો પુત્ર કહ્યો છે, તેનો તેઓ શા માટે સ્વીકાર કરે છે, તે સમજાતું નથી. તે સિવાય વળી તેઓએ વલ્લીવંશના ગુહસેનને રાયસાગરના લેખના ગુહાદિત્ય સાથે અને તે ગુહાદિત્યને આટપુરના લેખના ગુહાદિત્ય સાથે મેળવી દેવાની જે ચતુરાઈ કરી છે, તેવી ચતુરાઈની આશા તેઓના જેવા વરિષ્ઠ ન્યાયાલયના વરિષ્ઠન્યાયાધિકારીનો અધિકાર લાંબા કાળ સુધી

ચલાવનાર પાસેથી રાખી શકાય નહિ. વલ્લીની દંતકથા તથા રાયસાગરના લેખની વંશાવલિ—એ ઉભય ઉપર તેઓ વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી. કદાચ રાખતા હોય તો પણ તે કથામાં કહેવામાં આવે છે, તેમ વલ્લીવંશના છેલ્લા રાજા શિલાદિત્ય મરાયા પછી, તેની વિધવાને જન્મેલ પુત્રને આનંદપુરના બ્રાહ્મણે ઉછેર્યો, અને તેણે ઇડરનું રાજ્ય મેળવ્યું, તેનો તો કેવળ ત્યાગ કરે છે; તેને બદલે તે વંશના છઠ્ઠા રાજા ગુહિલેને અથવા તેના ફટાયા પુત્રે આગ્રા સુધી પ્રદેશ જીતી લઈ, ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું અને ગુહિલેન ઉપરથી તેના વંશનું ગુહિલ નામ પડ્યું, એવી નિરધિષ્ટાન કલ્પના કરે છે. વળી તે જ ગુહિલેનને અયોધ્યાના છેલ્લા સૂર્યવંશી રાજાના ચૌદમા વંશજ ગુહાદિત્ય સાથે મેળવી દે છે ! વસ્તુતઃ વલ્લીવંશના કોઈ પણ રાજાને ગુહિલવંશ સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો, તેવું બતાવનાર એક પણ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થયું નથી. વલ્લીપુરમાં ગુહિલેન પછી તેના પંદર વંશજોએ રાજ્ય કર્યું છે, તેઓને તો કદી પણ ગુહિલ કહેવામાં આવ્યા નથી. ગુહિલેને કે તેના ફટાયાએ આગ્રા સુધી રાજ્ય જમાવ્યાની કંઈ પણ હકીકત વલ્લીના કોઈ પણ તામ્રપત્રમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી. આગ્રાની સીમમાં બે હજાર ગુહિલનામાંકિત સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા હોય, તે ઉપરથી ગુહિલોનું ત્યાં રાજ્ય હોવાનો સંભવ નથી. જયપુરની પાસે આવેલ ચાટમુના શિલાલેખથી જણાય છે કે—ગુહિલેનથી અગિયારમી પેઢીએ થઈ ગયેલ ભર્તૃલક્ષ્મીના વંશજોએ ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું હતું, અને તે રાજાઓમાં બે રાજાઓનાં નામો ગુહિલ હતાં. તેઓના સમયમાં આગ્રાનો કોઈ નિવાસી ચાટમુમાં આવી પુષ્કળ ધન કમાયો હોય, ત્યાર પછી તેણે પોતાના ગામમાં જઈ તે ધન દાટ્યું હોય, અને તે ધન હાલમાં હાથ આવ્યું હોય તો તેવો પણ સંભવ છે. ગુહિલેન

ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો. તે અરસામાં તેણે કે તેના દટાયાએ આગ્રામાં રાજ્ય જમાવ્યું હોય અને તેના છેલ્લા રાજા બાપ્પ સુધી તે રાજ્ય ટક્યું હોય, તો હર્ષવર્ધનના દિગ્વિજયના વૃત્તાંતમાં કે ચીનાઈ પ્રવાસી હ્યુએનસંગના પ્રવાસવૃત્તાંતમાં તે હકીકત નોંધાઈ હોત.

ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં કનોજમાં મૌખરીવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, સાતમા સૈકામાં હર્ષવર્ધને તે રાજ્ય ખાલસે કર્યું હતું. હર્ષવર્ધન પછી પણ આઠમા સૈકા સુધી મૌખરી રાજાઓનું જ ત્યાં રાજ્ય હતું, ત્યાર પછી પ્રતિહાર રાજાઓ એ તે રાજ્ય જીતી લીધું હતું. કનોજથી આગ્રા એટલું દૂર નથી કે ત્યાં કોઈ ખીજે રાજા આવીને રાજ્ય જમાવી શકે અથવા લાંબા કાળ સુધી ટકાવી શકે. ચાટસુના ગુહિલો તો ચિતોડથી જૂદા પડ્યા હતા. તેઓનો મૂલ પુરુષ ભર્તૃપટ્ટ ચિતોડમાં જ રાજ્ય કરતો હતો, એટલું જ નહિ પણ ભર્તૃપટ્ટ બાપ્પ અથવા ગુહદત્ત પહેલાં નહિ પણ પછી થઈ ગયો હતો. એટલે તે ગુહિલોએ આગ્રા સુધી રાજ્ય મેળવ્યું હોય તો તે બાપ્પની પછીની જ હકીકત છે. આવી ઐતિહાસિક સપ્રમાણ આપત્તિઓને લીધે વૈદ્યમહાશયને બે ગુહિલવંશોની કલ્પના કરવી પડી છે. (પુ. ૨. પૃ. ૪૪૪). અયોધ્યાના સૂર્યવંશી છેલ્લા રાજા સુમિત્રનું રાજ્ય મગધના નંદરાજાએ લઈ લીધું, ત્યારથી તે વંશના રાજ્યનો અંત આવ્યો હતો, એમ સઘળાં પુરાણો કહે છે. છતાં રાયસાગરના લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-સુમિત્ર પછી તેના ૧૧ વંશજોએ અયોધ્યામાં રાજ્ય કર્યું, છેલ્લો રાજા વિજયાદિત્ય દક્ષિણમાં ગયો, અને તેના ચૌદ વંશજોએ ત્યાં રાજ્ય કર્યું, તેનો છેલ્લો રાજા ગુહાદિત્ય હતો અને તેના પુત્ર બાપ્પે ચિતોડનું રાજ્ય જીતી લીધું. તેવી જ કલ્પના ચાલુક્ય

રાજાઓની તેઓના કવિઓએ કરી છે. પરંતુ તે કવિઓએ તો ચાલુક્યવંશને ચંદ્રવંશ સાથે મેળવ્યો છે, તેથી તે વંશનો છેલ્લો રાજા ક્ષેમક થયો, એમ તો કહ્યું છે; પરંતુ તે ક્ષેમકના વંશજોએ અયોધ્યે રાજ્ય કર્યું, તેનો છેલ્લો રાજા વિજયાદિત્ય થયો અને તેણે દક્ષિણમાં રાજ્ય કર્યું, વગેરે. ૧૯ આ બંને કલ્પનાઓ શશશૃંગ અથવા વંધ્યાસુત જેટલી જ અસત્ય છે. ક્ષેમકની પણ નંદરાજાએ તેવી જ દશા કરી હતી, ચંદ્રવંશના કેાઇ પણ રાજા એ અયોધ્યે રાજ્ય કર્યું નથી. તે બંને કથાઓમાં કહેલ વિજયાદિત્ય અને ગુહાદિત્ય નામના રાજાઓ થયા જ નથી. અર્થાત્ તેવી કલ્પનાઓને કેાઇ પણ સ્થળેથી ટેકો મળી શકે તેમ નથી.

ચાહાણ, ચાલુક્ય, પરમાર અને પ્રતિહારોના ઢેટલાક લેખોમાં તેઓના મૂલ પુરુષોને બ્રાહ્મણો કહ્યા છે, ત્યારે બીજા લેખોમાં તેઓના વંશજોને સૂર્યવંશી અથવા ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયો કહ્યા છે. તે તે સ્થળોએ બ્રાહ્મણો કહેનારા લેખો અસત્ય સિદ્ધ થઇ ચૂક્યા છે, એમ વૈદ્યમહાશયની માન્યતા છે. તે વિષે પણ અઃ લેખના ચતુર્થ વિભાગમાં જોઇતી ચર્ચા કરવામાં આવશે. અમુક લેખોમાં મૂળ પુરુષોને બ્રાહ્મણો કહેવામાં આવ્યા હોય, તે સાથે બીજા લેખોમાં તેઓના વંશજોને ક્ષત્રિયો કહ્યા હોય તેથી મૂલ પુરુષોના બ્રાહ્મણત્વને કાંઇ બાધ આવતો નથી.

બખ્ખના સોનાના એક સિક્કા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન કેાતરાયેલું છે, તેટલા જ ઉપરથી તેનું સૂર્યકુલત્વ સિદ્ધ થઇ શકે નહિ. તેના વંશજોના હજારો સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે, તેમાંના કેાઇ

૧૯. જુઓ પ્રાચીન લેખમાલા, (નિર્જયસાગર છાપખાનાની આગ્રતિ) પુ. ૧ પૃ. ૧૩૧-૧૩૮, વિષ્ણુવર્ધનનું દાનપત્ર; તેમજ તેજ પુ. ૧, પૃ. ૨૦૫-૨૧૨. વીરચોડપતિનું દાનપત્ર ઇ. સ ૧૦૭૯નું.

પણ સિદ્ધા ઉપર તેવું ચિહ્ન જોવામાં આવતું નથી. સૂર્યનું ચિહ્ન સૂર્યોપાસનાનું પણ સૂચન કરે છે. બાપના પૂર્વજો બ્રાહ્મણ હતા, છતાં તેઓ સૂર્યપૂજકો પણ હતા, એમ માનવામાં કંઈ આપત્તિ આવતી નથી. અથવા બાપે મહારાજ્ય જીતી લીધું, અને ત્યાર પછી તેને ક્ષત્રિય રાજાઓ સાથે લગ્નવ્યવહાર જોડવાની ઇચ્છા થઈ, તે કારણને લીધે પણ તેણે પોતાને સૂર્યવંશી મનાવવા માટે પણ પોતાના સિદ્ધા ઉપર સૂર્ય કોતરાઓ હોય તો તે પણ સંભવિત છે, અર્થાત્ તેના સિદ્ધા ઉપરનું સૂર્યચિહ્ન તેના સૂર્યકુલત્વનું અકાઠ્ય પ્રમાણ છે, એમ કહી શકાય નહિ.

નરવાહનના લેખમાં બાપને ક્ષિતિપતિ કહ્યો છે. ક્ષિતિપતિનો અર્થ રાજા થાય છે, પણ ક્ષિતિપતિનો પર્યાય મહીદેવ નથી, પણ મહીપતિ જ છે. ક્ષિતિપતિ પદ ઉપરથી મહીદેવના અર્થમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડતી નથી.

સકલ ગ્રંથોનો સાર એટલો જ છે કે - આટપુરના લેખમાં “આનંદપુર, વિપ્રકુલાનંદ, મહીદેવ અને ગુહિલવંશના પ્રભવ” એ પદો લખાયાં છે, તે પદોનો જે સ્વાભાવિક અર્થ થાય છે, તેમાં ફેરફાર કરવાને એક પણ મજબૂત કારણ નથી.

(ઘ) આનંદપુરનો વિપ્ર એટલે શું ?

૩. વિદ્વદ્વ્યં વૈદ્યમહાશય બાપ અથવા ગુહલત્તને આનંદપુર એટલે નાગહૃદનો બ્રાહ્મણ કદાચ સ્વીકારી શકે; પરંતુ કોઈ તેઓને વડનગરના નાગરો કહે, તો તે તેઓનાથી સહન થઈ શકતું નથી. તેઓને નાગરો કહેવાનો કે!ઈને આગ્રહ શા માટે હોય ? પરંતુ બ્રાહ્મણત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો નાગરત્વથી શી ક્ષતિ થાય છે, તે સમજાતું નથી. છેવટે તેઓ આનંદપુર=વડનગર અને આનંદપુરના બ્રાહ્મણો=વડનગરના નાગરો, એ બે

સમીકરણો તો માન્ય રાખે છે. (પુ. ૨. પૃ. ૩૩૭). છતાં તેઓ પ્રશ્ન કરે છે કે બપ્પ અથવા ગુહલત વડનગરનો નાગર હોત તો વિ. સં. ૧૩૩૧ ઇ. સ. ૧૨૭૪ના શિલાલેખમાં નાગરસાતિનો રાજકવિ વેદશર્મા તેને નાગર લખ્યા વિના રહ્યો હોત નહિ. તેણે તેને નાગર નહિ પણ વિપ્ર જ કહ્યો છે, તેથી બપ્પ નાગર ન હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. શા માટે વેદશર્મા નાગરે બપ્પને નાગર કહ્યો નથી ? નાગર પદનો જે લેખોમાં સાક્ષાત્ પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવે છે, તેમાં સૌથી પહેલું માળવાના પરમાર રાજા શ્રી હર્ષદેવ અથવા સીયકના સમયનું ગુજરાતાન્તર્ગત હરસોલ ગામમાંથી વિ. સં. ૧૦૦૫ ઇ. સ. ૯૪૮નું મળી આવેલું તામ્રપત્ર છે.^{૨૦}

તે પહેલાં વલ્લીપુરના રાજાઓનાં ઇ. સ. ૫૨૭થી ઇ. સ. ૭૬૭ સુધીનાં લગભગ નવ દાનપત્રો પ્રાપ્ત થયાં છે; તેમાં દાનપ્રતિગ્રહિતાઓ આનંદપુરના બ્રાહ્મણો હતા, છતાં ત્યાં તેઓને નાગરો કહ્યા નથી. તે સઘળા બ્રાહ્મણો વડનગરના નાગરો હતા, એમ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે તેમ જ રાજકોટ મ્યુઝીઅમના ક્યુરેટર આચાર્ય વલ્લભજી હલ્દિતે સિદ્ધ કર્યું છે.^{૨૧} આનંદપુરનું નામ ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ પોતાની સગવડ માટે ઇ. સ.ના ચોથા સૈકામાં નગર પાડ્યું હતું, અને તેઓએ બ્રાહ્મણોની બીજી સાતિથી જૂદા પડી પોતાની સાતિનું નામ નાગર રાખ્યું હતું.^{૨૨} તેમ છતાં પણ ઇ. સ.ના ૧૧મા અથવા ૧૨મા સૈકા સુધી તે નાગર નામ પણ પ્રચલિત થયું ન હતું. ઇ. સ. ૧૧૫૨ના ગુજરાતના રાજા કુમારપાળના વડનગરના શિલાલેખમાં આનંદપુરનું

૨૦. પુરાતત્વ, પુ. ૨. અં. ૧. ત્રિ. સં. ૧૯૭૯-૮૦. પૃ. ૪૪-૪૭.

૨૧. નાગર ત્રિમાસિક, પુ. ૪. અં. ૧. પૃ. ૧૯ તથા નાગરોત્પત્તિ. પૃ. ૯૬-૯૭.

૨૨. નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૭૫-૭૬.

નગડ નામ સૌથી પહેલું વાંચવામાં આવે છે.^{૨૩} તે જ કારણથી નવમા સૈકા સુધી શિલાલેખો અથવા દાનપત્રમાં નગર કે વડનગર તેમ જ નાગર ન લખાતાં આનંદપુર અને બ્રાહ્મણ પદોનો પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. અપરાવલ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં થઈ ગયો. તે સમયે તે આનંદપુરના બ્રાહ્મણ તરીકે જનતામાં ઓળખાતો હોવાથી દેવશર્માએ ચિતોડના લેખમાં તેને આનંદપુરનો વિપ્ર કહ્યો છે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું જણાતું નથી. આનંદપુર અથવા વડનગરમાં મુખ્ય વસતિ નાગરોની જ હતી; કદાચ કોઈ બીજા બ્રાહ્મણો વખતોવખત ત્યાં આવીને રહ્યા હોય, તો તે પણ બનવા યોગ્ય છે. છતાં ત્યાંના મૂલનિવાસીઓ નાગરો જ હોવાથી આનંદપુરના બ્રાહ્મણોથી વડનગરના નાગરો એવો જ અર્થ હજુપણ સમજવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૫૧૮માં અચલ દ્વિવેદીએ નિર્ણયદીપકનો ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમાં વડનગરની વ્યુત્પત્તિ સમજાવતાં તે સમયે ત્યાં મુખ્ય વસતિ નાગરોની જ હતી એમ તેઓએ કહ્યું છે.^{૨૪} છેક ઇ. સ. ૧૭૨૫માં મરાઠાઓએ વડનગર છેલ્લી વાર ભાંગ્યું ત્યાં સુધી ત્યાંના બ્રાહ્મણોને ખાપ્રીખાન જેવા સમર્થ મુસલમાન ઇતિહાસકારે તેમ જ એદલ-જી ડોસાભાઈ જેવા ગુજરાતના ઇતિહાસકારે ત્યાંના બ્રાહ્મણોને નાગરો જ કહ્યા છે.^{૨૫}

વિદ્વદ્વર્ગ વૈદ્યમહાશયે ઉપસ્થિત કરેલ ચર્ચાની મીમાંસાનો કંઈક અતિવિસ્તર થઈ ગયો છે, છતાં તેનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ તો એક પૃથક્ સ્વતંત્ર લેખથી થઈ શકે. અત્ર તો એ જ વિવક્ષા

૨૩. પ્રાચીનલેખમાલા ભા. ૧ પૃ. ૧૮૪.

૨૪. નિર્ણયદીપક પુ. ૧. પૃ. ૨-૪.

૨૫. History of India by Sir H. Elliot p. 529. and History of Gujarat, by Edalji Dosabhai, p. 169.

છે કે-આટપુરના લેખનાં વિવાદગ્રસ્ત પદોના અર્થાતરો કરી, તે લેખનો મૂળ આશય ઉઠાવી દેવાને કંઈ સબલ કારણો નથી; તેને ખીજા ઘણા લેખોની પુષ્ટિ મળે છે. તે સઘળા લેખોની સમાલોચના હવે શરૂ કરીએ.

૨. રાણા સમરસિંહના શિલાલેખો

૧. રસિયારાજની છત્રીનો : ૨. અચળેશ્વર મંદિરનો

શક્તિકુમારથી એકવીશમી પેઢીએ રાણા સમરસિંહ પણ મહાપ્રતાપી રાજા થઈ ગયેલ છે. તેણે ઈ. સ. ૧૨૭૩થી ઈ. સ. ૧૩૦૩ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. દિલ્હીમાં તે સમયે મુસલમાનોનું રાજ્ય પૂરેપૂરું સ્થાપિત થયું હતું. ગુલામ વંશના સુલતાન ગ્યાસુદ્દીનથી માંડી ખીલજીવંશના સુલતાન અલાઉદ્દીન સુધી પાંચ બાદશાહો તેના સમકાલીન હતા. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૪૭૫-૪૮૩). તેઓએ ચિતોડનું રાજ્ય જીતી લઈ ખાલસે કરવા તનતોડ મહેનત કરી હતી. તેઓની સામે સમરસિંહે એક હાથે પૂરેપૂરી ટક્કર ઝીલી હતી. તેઓના સમયના બે શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે, જેમાં મેવાડના ગુહિલોની બખ્ષથી સમરસિંહ સુધીની વંશાવલિ આપી છે. તે પૈકી એક લેખ ચિતોડના દરવાજા પાસે આવેલ રસિયારાજની છત્રી-માંથી મળી આવ્યો છે. તેની રચ્યાસાલ વિ. સં. ૧૩૩૧ એટલે ઈ. સ. ૧૨૭૪ની છે. તે લેખના છઠ્ઠા શ્લોકમાં મેદપાટ(મેવાડ)-નું અને આઠમા શ્લોકમાં નાગહૃદનું^{૨૬} વર્ણન કર્યા પછી ગુહિલ

૨૬. ઉદયપુરથી તેર માઇલ દૂર કૈલાસપુરી નામના ગામમાં રાણાઓના ઇષ્ટદેવ એકલિંગજી મહાદેવનું મંદિર છે. તે મંદિરથી થોડે દૂર નાગહૃદ અથવા નાગડા ગામ આવ્યું છે. પૂર્વે તે ગુહિલરાજાઓની રાજધાનીનું નગર હતું. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૩૬-૩૩૮)

વંશનો મૂલ પુરુષ બપ્પ તે નાગહૃદમાં કયાંથી આવ્યો, તેનું વર્ણન કર્યું છે તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

જીમાદાનન્દપૂર્વ તદિહ પુર મેલાલંકસૌંદર્યશોભિ ।

ક્ષોણીઘ્રમેવ ત્રિદશપુરમધઃ કુર્વદુચ્ચૈઃ સમૃદ્ધયા ॥

યસ્સાદાગત્ય વિપ્રશ્વતુરુદધિમહીવેદિનિક્ષિપ્તમૂલૌ । ૨૭

બધ્માલ્યો વીતરાગશ્વરણયુગમુપાસીત હારીતરાશેઃ ॥ ૧ ॥

આ શ્લોકમાં આનન્દપૂર્વ પુર એ પદો ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. ઓઝાશ્રીએ તે પદો લક્ષમાં લીધાં નથી. તેનો અર્થ “ જેની પૂર્વે આનંદ છે, તેવું પુર, ” એટલે “ આનંદપુર ” જ થાય છે. આખા શ્લોકનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે

૧. બપ્પ વિપ્ર હતો.

૨. તે આનંદપુરમાંથી નાગહૃદમાં હારીતરાશિ પાસે આવ્યો, અને તેમની તેણે સેવા કરી.

તે જ રાણા સમરસિંહના સમયનો તે સિવાય, આબુપર્વત ઉપર અચળેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાંથી એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે.^{૨૮} તે લેખની રચ્યાસાલ વિ. સં. ૧૩૪૨ એટલે ઇ. સ. ૧૨૮૫ની છે. તે લેખની તેમ જ ઉપર્યુક્ત રસિયારાજની છત્રીના લેખની પ્રશસ્તિઓ રચનાર સમરસિંહનો રાજકવિ પ્રિયપટ્ટનો પુત્ર વેદશર્મા હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ નાગર હતા. વેદશર્માએ તે સિવાય પણ બીજા બેત્રણ પ્રશસ્તિઓ રાણા સમરસિંહની આજ્ઞાથી રચ્યાનું નોંધાયું છે. (શ્લોક ૬૦-૬૧) તે ઉપરથી તે રાજકવિ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. રાણા સમરસિંહે પોતાના ગુરુ, પાશુપતાચાર્ય ભાવાગ્નિના શિષ્ય, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ભાવ-

૨૭. Bhavanagar Inscriptions. pp. 74-84.

૨૮. તે જ, પૃ. ૮૪-૮૬.

૨૮ : મેવાડના ગુહિલો

શંકરના કહેવાથી અચળેશ્વર મહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, અને ત્યાં સુવર્ણધ્વજસ્તાંભ ઊભો કરાવ્યો હતો (શ્લોક. ૫૩-૫૬) તે ઉપરથી આ પ્રશસ્તિ તેમ જ રસિયાજીની છત્રીની પ્રશસ્તિ — એ બન્ને પ્રશસ્તિઓ રાણા સમરસિંહે પોતે શિલાલેખોમાં કેતરાવ્યાનું અનુમાન થઈ શકે છે, તે (અચળેશ્વરમંદિરના) લેખના પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં ગુહિલવંશનું યશોગાન કરી, સાતમા શ્લોકમાં બાપની પ્રશંસા કરી છે. આઠમા શ્લોકમાં નાગહૃદનું તેની પાસે આવેલ તપોવનનું અને તેમાં તપશ્ચર્યા કરનાર હારીતરાશિનું વર્ણન કર્યું છે, તેમ જ બાપને તેણે રાજ્યશ્રી આપી, એમ પણ કહ્યું છે. અગિયારમા શ્લોકમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે :

હારીતાત્કિલ બપ્પકોંડગ્રિવલયવ્યાજેન લેમે મહઃ ।

ક્ષાત્રં ઘાતૃનિભાદ વિતીર્ય મુનયે બ્રાહ્મ સ્વસેવાછલાત્ ॥

એતેઽઘ્યાપિ મહીભુજઃ ક્ષિતિતલે તદંશસંભૂતયઃ ।

શોભંતે સુતરામુપાત્તાવપુષઃ ક્ષાત્રા હિ ધર્મા ઇવ ॥ ૨૯

બાપે સેવારૂપે (પોતાનું) બ્રહ્મતેજ બ્રહ્મા સરખા હારીતરાશિને અર્પણ કરી તેના બદલામાં તે હારિતરાશિ પાસેથી સુવર્ણની બેડીના રૂપમાં ક્ષાત્રતેજ મેળવ્યું. તેના વંશના રાજાઓ અઘ્યાપિપર્યંત શરીરધારી ક્ષાત્રધર્મો જાણે હોય નહિ, તેવા પૃથ્વી ઉપર બહુ શોભે છે.

આ શ્લોકથી સઘળા સંશયોનું નિઃશેષ છેદન થઈ જાય છે. બાપે પોતાનું બ્રાહ્મણત્વ હારીતરાશિને આપ્યું, અને હારિતરાશિએ પોતાનું ક્ષત્રિયત્વ બાપને આપ્યું એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે.

ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે હારીતરાશિ કઈ જાતિના હતા? વિદ્વદ્વર્ચ્ય ઓઝાશ્રીએ પોતે જ કહ્યું છે કે તેઓ

લકુલીશ એટલે પાશુપત એટલે નાથસંપ્રદાયના સાધુ હતા, અને એકલિંગ મહાદેવના મંદિરના મહંત હતા. (‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ,’ પૃ. ૩૩૭)

એકલિંગ મહાદેવના મંદિર પાસે લકુલીશમંદિર એટલે નાથ-મંદિર આવ્યું છે. તે મંદિરમાંથી રાણા નરવાહનના સમયનો વિ. સં. ૧૦૨૮, ઇ. સ. ૬૭૧નો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. તે લેખમાં લકુલીશ અથવા નાથસંપ્રદાયના સાધુઓ તે મંદિરના નિર્માતા હતા, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૪૨૯-૪૩૦) નાથસંપ્રદાયના સાધુઓનાં ચરિત્રો ગોરક્ષકિમિયાગર અને નવનાથલક્ષિતસાર નામના ગ્રંથો ઉપરથી નવનાથચરિત્રના નામનો એક ખૂંદદ્ ગ્રંથ સુરતના સુપ્રસિદ્ધ હરદાસખુવા દત્ત-ખુવાએ બે ભાગોમાં રચીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ઉપરથી જણાય છે, કે તે સંપ્રદાયના સ્થાપકો મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરક્ષનાથ હતા. માળવાના રાજા ભર્તૃહરિ તેઓના શિષ્ય થયા હતા. તે ગ્રંથમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરક્ષનાથની ઉત્પત્તિની કથાઓ પૌરાણિક ઢબને અનુસરીને ખડુ ચમત્કારભરેલી આપી છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથની ઉત્પત્તિ તો (ચેદી-ખુંદેલખંડના રાજા) ઉપરિચરવસુના વીર્યથી માછલીના ઉદરમાંથી થઈ હતી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ગોરક્ષનાથ મત્સ્યેન્દ્રનાથના કૃપાપ્રસાદરૂપ વિભૂતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા, એમ પણ કહ્યું છે. અર્થાત્ વસ્તુતઃ મૂલ પુરુષનું બીજ ક્ષત્રિયનું હતું, એમ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે. તેથી જ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને સાધુઓ કહેવામાં આવે છે. તે સંપ્રદાયમાં ચારે વર્ણોના મનુષ્યોને દાખલ કરવામાં આવતાં હતાં. આજે પણ ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં કેટલેક સ્થળે નાથસાધુઓ જોવામાં આવે છે. તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમ કરે છે, અને તેઓની ગણના શૂદ્રો કરતાં ઉચ્ચ કોટિમાં કરવામાં આવતી નથી.

હારીતરાશિએ પોતાનું ક્ષાત્રતેજ અપ્પને આપ્યું, એમ સ્પષ્ટ વચન છે. તે ઉપરથી તેઓ જાતિએ ક્ષત્રિય જ હશે એમ સખળ અનુમાન થઈ શકે છે. તે જ ગુજળ અપ્પ ગ્રાહ્ય હતા, એમ ન માનવાનો આગ્રહ કરવાનું ઉપરના બંને શિલાલેખોથી કંઈ કારણ જણાતું નથી.

ઉપર્યુક્ત રાણા સમરસિંહના લેખો કરતાં વધારે અગત્યના અને મહત્ત્વના લેખો રાણા કુંભકર્ણના સમયના છે. રાણા કુંભકર્ણ અથવા મહારાણા કુંભાએ મેવાડના રાજસિંહાસનને ઇ. સ. ૧૪૩૩થી ઇ. સ. ૧૪૬૮ સુધી ૩૫ વર્ષ અલંકૃત કર્યું હતું. રાણા સમરસિંહથી તેઓ સાતમી પેઢીએ થઈ ગયા છે. દિલ્હીની ગાદીએ તે સમયાન્તરમાં સૈયદવંશના મહમદશાહથી માંડી લોદીવંશના સિકંદરશાહ સુધી ચાર સુલતાનો થઈ ગયા હતા. પરંતુ તેઓને સતત વિગ્રહ તો માલવા અને ગુજરાતના સુલતાનો સાથે કરવો પડ્યો હતો. છેવટે તેઓએ અનેક યુદ્ધો કરી, તેઓને કેવલ પરાસ્ત કરી નાખ્યા હતા. તે ઉપરથી તેઓને હિંદુમુરત્રાણ એટલે હિંદુપતિપાદશાહની પદવી મળી હતી. મેવાડના ગુહિલ રાજાઓમાં રાણા અપ્પ, રાણા હમીર, રાણા કુંભ, રાણા સંગ, રાણા પ્રતાપ અને રાણા રાજસિંહ જેવા વીર પુરુષોનાં દૃષ્ટાંતો ખીન્ન દેશોના ઇતિહાસમાં મળવાં મુશ્કેલ છે. રાણા કુંભે અનેક યુદ્ધો કરી મેવાડના રાજ્યની સીમાની તેમ જ સમૃદ્ધિની ખુબ વૃદ્ધિ કરી હતી. જેવા તેઓ રણવિશારદ હતા, તેવા જ તેઓ વિદ્યાવિશારદ હતા. સાહિત્ય, સંગીત, શિલ્પ, નૃત્ય, વાદ્ય અને નાટ્યાદિ શાસ્ત્રો ઉપર તેઓએ પોતે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે, અને ખીન્ન વિદ્વાનો પાસે રચાવ્યા છે. તે સર્વમાં તેઓની રચેલી ગીતગોવિંદ ઉપરની રસિકપ્રિયા નામની ટીકા હજુ પણ ખુબ વિદ્વન્માન્ય ગણાય છે. તેઓના એટલા બધા

વિદ્યાનુરાગને લીધે તેઓને મેવાડના વીરવિક્રમ અથવા લોજની ઉપમા આપી શકાય. તેઓએ, તદ્દુપરાંત તળાવો, સરોવરો, સડકો, મંદિરો અને કિલ્લાઓ કરાવી અનેક સાર્વજનિક કામોમાં પુષ્કળ દ્રવ્યવ્યય કર્યો છે. (‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ,’ પૃ. ૫૬૧, ૬૩૬). તેઓના જેવા રણવીર, વિદ્યાવીર અને દાનવીર પુરુષ પોતાના પ્રખ્યાત અને પરાક્રમી વંશનું પૂરેપૂરું સંશોધન કરાવે, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. બની શકે તેટલી શોધ કરીને તેઓએ પોતાના વંશનો ઇતિહાસ જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ અને ગ્રંથોમાં લખી રાખ્યો છે, અથવા લખાવી રાખ્યો છે. તે જ ઇતિહાસ સૌથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણાયો જોઈએ, અને ગણાયો પણ છે. તેઓના સમયના જુદા જુદા સાત શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે, તે પૈકી ચિતોડના દરવાજા પાસે કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિ અને કુંભલગઢની બે પ્રશસ્તિઓના શિલાલેખો ગુહિલ વંશના વિશુદ્ધ ઇતિહાસ માટે બહુ ઉપયોગી છે. તે ત્રણે પ્રશસ્તિઓ તેઓએ પોતાના રાજકવિ, દશપુર (દશેરા) જાતિના મહેશકવિ પાસે રચાવી છે. તે પરથી તે ત્રણે લેખો તેઓએ પોતે જ કોતરાવ્યાનું સિદ્ધ થાય છે. (પૃ. ૬૩૦-૬૩૨).

૩. મહારાણા કુંભાના સમયના લેખો

૧. કુંભલગઢનો શિલાલેખ : ૨. એકલિંગમાહાત્મ્ય નામનો અથ :

૩. ગીતગોવિંદ ઉપર રસિકત્રિયા નામની ટીકા

ચિતોડના કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિ તેમ જ કુંભલગઢની બંને પ્રશસ્તિઓ વિ. સં. ૧૫૧૭ના માર્ગશીર્ષ વદ ૫ સોમવારે એટલે ઇ. સ. ૧૪૬૦માં રચાઈ છે. તે પૈકી કીર્તિસ્તંભની તેમ જ કુંભલગઢની બીજી પ્રશસ્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ નથી. કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિમાં ગુહિલ અને બખ્તનું તેમ જ તેઓના વંશજોનું સર્વિ-

૩૨ : મેવાડના ગુહિલો

સ્તર વર્ણન કર્યું છે. કુંભલગઢની પહેલી પ્રશસ્તિ પણ અપ્ર-
કાશિત છે. તેમાં પણ કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિ પેઠે ગુહિલ અને
ખખનો અને તેઓના વંશજોનો વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તાંત આપવા-
માં આવ્યો છે. આ કુંભલગઢની પ્રશસ્તિમાં ગુહલ્લત્તનો પરિ-
ચય કરાવતાં આટપુરના શિલાલેખના પ્રથમ શ્લોકનું નીચે
પ્રમાણે પ્રમાણ આપ્યું છે :

આનન્દપુરસમાગતવિકુલઃનન્દનો મહીદેવ :

જયતિ શ્રી ગુહિલઃ પ્રભવઃ શ્રીગુહિલવંશસ્ય ॥

—‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ,’ પૃ. ૩૮૧.

તે સિવાય કુંભલગઢની બીજી પ્રશસ્તિ પ્રસ્તુત વિષયને
કંઈ ઉપયોગી નથી. તે સિવાય મહારાણા કુંભાએ એકલિંગ-
માહાત્મ્ય નામનો એક બૃહદ્ ગ્રંથ રચાવ્યો છે. તે ગ્રંથના
રાજવર્ણન નામના અધ્યાયમાંથી નીચે પ્રમાણે શ્લોકો પ્રાપ્ત
ધાય છે :

જયતિ જગતિ વિશ્વ્યાતસકલલોકમહીપાવનં સુમહત્ ।

શ્રીએકલિંગદૈવતં ગોત્રં શ્રીવૈજવાપાઘ્નમ્ ॥ ૧ ॥

જયતિ તથાનન્દપુરે નાગરકુલમંડનો મહીદેવઃ ॥

યજનાદિકર્મકુશલો વિજયાદિત્યામિધો વિપ્રઃ ॥ ૨ ॥

તત્તનયો દ્વિજવર્યઃ કેશવનામા ભૂવ લોકેઽસ્મિન્ ॥

શ્રુતયો યત્ર ચતસ્રઃ ષડંગસંહિતા ભાતિ ॥ ૩ ॥

તસ્ય સુતો જગતીતલમશિલં તપસા સુઆસ્પદં કુર્વન્ ॥

નાગારાઝલનામા ભૂવ પાત્રં સ્મૃતીનાં યઃ ॥૪॥

તત્પુત્રો જગતિ ભોગારાઝલસંજો ધરાધિપૈર્વન્યઃ ॥

આશાધરઃ સૂનુઃ શ્રીદેવાઘ્નસ્તસ્ય તનુજન્મા ॥ ૫ ॥

તત્તનુજઃ સર્વજ્ઞો દક્ષાધરકૃદ્ભૂનિભૃદ્ભિમલઃ ॥

સ મહાદેવો ભગવાનભિધાનેનાભિધે યેન ॥ ૬ ॥

તસ્યકુલાલંકારો ગુહદત્તોઽન્વર્થનામધેયોઽમૂત્ ॥

અથાપિ યસ્ય નામ્ના વંશોઽયં ક્ષ્યાતિમાઞ્જગતિ ॥ ૭ ॥

(તદુક્તં પુરાતનકવિભિઃ)

આનન્દપુરસમાગતવિપ્રકુલાનન્દનો મહીદેવઃ ।

જયતિ શ્રીગુહદત્તઃ પ્રભવઃ શ્રીગુહિલવંશસ્ય ॥ ૩૦ ॥

આ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે :

૧. ગુહિલોનો મૂલ પુરુષ ગુહદત્ત હતો.

૨. તેની વંશાવલિ : - ૧ [મૂલપુરુષ] વિજયાદિત્ય, - ૨. કેશવ -

૩. નામારાકેલ - ૪. ભોગરાકેલ - ૫. આશાધર - ૬. દેવ - ૭. મહાદેવ
૮. ગુહદત્ત.

૩. મૂલપુરુષ વિજયાદિત્યને આનંદપુર (વડનગર) નો (નાગર
કુલનો અલંકાર) નાગર કહ્યો છે. તેમ જ તેને મહીદેવ એટલે ભૂદેવ
(બ્રાહ્મણ) અને વિપ્ર પણ કહ્યો છે.

૪. તેઓનું ગોત્ર બૈજવાપ કહ્યું છે, અને વિજયાદિત્યના પૌત્ર
નામા અને ભોગ સાથે રાવલની અવટંક જોડી છે.

વિદ્વદ્વર્ચ્ય ઓઝાશ્રીએ ઉપરના શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા નથી.
તોપણ તેઓએ એકલિંગમાહાત્મ્યનું પ્રમાણ આપતાં ઉપર કહેલ
નાગરનો ઉલ્લેખ સ્વીકાર્યો છે. (પૃ. ૩૮૧). પરંતુ તેના વંશ-
જ્ઞેને ખીળ લેખોમાં ક્ષત્રિયો કહ્યા છે, તે પ્રમાણનો અંગીકાર
કર્યો છે. અને ઉપરના પ્રમાણનો તે જ કારણથી ત્યાગ કર્યો
છે. વસ્તુતઃ મૂલપુરુષ બ્રાહ્મણ (નાગર) હતો અને તેના

૩૦. જાઓ, પ્રોફેસર દેવદત્ત બાંડારકરનો લેખ, વસંત પત્ર ૪. સ. ૧૯૬૬ના
કાર્તિક માસમાં, તથા નાગર ત્રિમાસિકનો સંવત ૧૯૬૭ના ચૈત્ર માસનો અંક
પૃ. ૧૭-૧૮.

૩૪ : મેવાડના ગુહિલો

વંશજો ક્ષત્રિયો હતા, એમ બંને હકીકતો શા માટે સ્વીકારવામાં નથી આવી, તે સમજી શકાતું નથી. તે વિષે વિશેષ ચર્ચા હવે પછી કરવામાં આવશે.

તે જ રાણા કુંભાએ જયદેવકવિના ગીતગોવિંદકાવ્ય ઉપર રસિકપ્રિયા નામની ટીકા રચી છે. તે ટીકાની ભૂમિકામાં તેઓએ પોતે જ પોતાના વંશનો પરિચય કરાવતાં કહ્યું છે કે—

શ્રી બૈજવાપેનસગોત્રવર્યઃ

શ્રી ભગ્વનાના દ્વિજપુંગવોઽમૂત્ ॥ ૮ ॥ ૩૧

“ બૈજવાપગોત્રનો અપ્પ નામનો આદ્યજીવર્ય થયો. ” અર્થાત્ કુંભરાણાએ પોતે પણ અપ્પને વિપ્ર અને બૈજવાપના ગોત્રનો કહ્યો છે.

વિદ્વદ્વર્ય ઓઝાશ્રીએ આ વચનનું પણ ઉદ્ધરણ કર્યું નથી. પરંતુ ગુહિલોનું ગોત્ર બૈજવાપ છે, એમ તેઓએ સ્વીકાર્યું છે, (પૃ. ૫૨૮) એટલે તે વિષય વિવાદાસ્ત રહેતો નથી. છતાં અત્ર એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે બૈજવાપ ગોત્રથી શું ક્લિત થાય છે ? વિ. સં. ૧૯૭૧માં ચૌરગાઆદનિવાસી પંડિત હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ આદ્યજીવર્યપ્રતિમાર્તંડ નામનો ગ્રંથ રચી, તેમાં હિંદુસ્તાનની સઘળી આદ્યજીવર્ય જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિની કથાઓ તથા ગોત્રપ્રવરોનાં કોષ્ટકો આપ્યાં છે. તે ગ્રંથ મુખ્યત્વે વેંકટેશ્વર છાપખાનાના માલિક શ્રીચુત હેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ગ્રંથ જોતાં તેમાં કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં બૈજવાપ ગોત્ર

૩૧. જુઓ, સદ્ગત તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીનો તે વિષેનો લેખ, નાગર ત્રિમાસિક સંવત ૧૯૬૬ના પાંચ માસનો અંક પૃ. ૧૧૩-૧૧૪ છાપેલી પ્રતમાં બૈજવાપેન બદલે બજવાપેન છે. પરંતુ સદ્ગત તનસુખરામ પાસેની હસ્તલિખિત પ્રતમાં બૈજવાપેન છે, એમ ત્યાં તેઓએ કહ્યું છે.

હોવાનું જણાતું નથી. પરંતુ કાઠિયાવાડમાં આવેલ પ્રભાસ-પાટણના મંદિરમાંથી વિ. સં. ૧૩૨૮ ઇ. સ. ૧૨૭૨નો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. તે લેખ ગુજરાતના વાઘેલા રાજા વિશળદેવના રાજકવિ નાનાકના સંબંધનો છે. તે નાનાકને આનંદપુરનો નાગર અને જૈનવાપ ગોત્રનો કહ્યો છે. ૩૨ તે સિવાય નાગર ત્રિમાસિક કાર્યાલય તરફથી નાગરોના પ્રાચીન પ્રવરાધ્યાયને આધારે ॥ નવજાતન્તીતિનાગરા : ॥ એ નામની લઘુ પુસ્તિકા બહાર પડેલ છે, ૩૩ તે ઉપરથી, તેમ જ ખુંદીનિવાસી પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ ઉપરથી, ૩૪ તથા ઘોઘાભાવનગરવડનગરાનાગરજ્ઞાતિના તેમ જ નડિયાદના નાગર બ્રાહ્મણોનાં વસતિપત્રકો ઉપરથી ૩૫ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનના વિસનગરા નાગર જ્ઞાતિના વૃત્તાંતો ઉપરથી ૩૬ સિદ્ધ થાય છે કે વડનગરા તેમ જ વિસનગરા નાગર જ્ઞાતિઓમાં પૂર્વકાલથી અઘાવધિ જૈનવાપ ગોત્ર આલ્યું આવેલ છે. તે સર્વ પ્રમાણોથી નિષ્પન્ન થાય છે કે જૈનવાપ ગોત્રનો આનંદપુરનો વિપ્ર એટલે વડનગરનો નાગર, એવો જ અર્થ થઈ શકે છે.

એ પ્રમાણે ગુહિલોના મૂળ પુરુષોની જન્મભૂમિ, જ્ઞાતિ, ગોત્ર અને અવટકમાં કંઈ પણ શંકા રહેતી નથી. તો પણ

૩૨. નાગર ત્રિમાસિક સં. ૧૯૬૫ના જૈષ માસનો અંક પૃ. ૮૫-૮૭.

૩૩. નાગર ત્રિમાસિક સં. ૧૯૬૨ના ચૈત્ર માસના અંકનો વધારો પૃ. ૧૫.

૩૪. પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ. પૃ. ૧૯-૨૫.

૩૫. નડિયાદના નાગરબ્રાહ્મણોના વસતિપત્રકનો વિ. સં. ૧૯૮૨નો રિપોર્ટ, પરિશિષ્ટ વંશવૃક્ષ ૯, તથા ઘોઘાભાવનગરવડનગરાનાગરજ્ઞાતિના વસતિપત્રકનો ઇ. સ. ૧૯૮૦નો રિપોર્ટ પૃ. ૨૧.

૩૬. નાગરપુષ્પાંજલિ, લખનઉ, અંક ૩ જો વિ. સં. ૧૯૭૬ પૃ. ૬૫-૭૬ તથા અંક ૪ થો વિ. સં. ૧૯૭૭ પૃ. ૬-૧૯.

૩૬ : મેવાડના ગુહિલો

નાગર જ્ઞાતિમાં ગુહલત્ત નામ અને રાવલ અવટક અસ્વાભાવિક નથી ? એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત કરી શકાય. તે પ્રશ્નનું પણ સપ્રમાણ સમાધાન થઈ શકે છે. વલ્લી રાજા ધ્રુવસેન ૧ લાના વિ. સં. ૨૨૧ ઇ. સ. ૫૪૦ના તામ્રપત્રમાં ॥ આનન્દપુર-વાસ્તવ્યસ્કંદ્રાતગુહરાતબ્રાહ્મણાભ્યાં ॥ એ ઉલ્લેખથી આનંદપુરનાં સ્કંદ-ત્રાત અને ગુહત્રાત નામો જોવામાં આવે છે. તેમ જ ઉપર્યુક્ત નવજાનન્તીતિનાગરા : એ પુસ્તિકામાં (પૃ. ૧૧) તેમ જ પંડિત ગંગાશંકર પંચોદીકૃત નાગરોત્પત્તિમાં (પૃ. ૧૩૬) નાગરજ્ઞાતિમાં રાવલ અવટક પણ પરંપરાથી ચાલતી આવ્યાનું જણાય છે. તે પ્રમાણેથી નામ અને અવટકની શંકાનું નિરસન થાય છે.

૪. રાણા રાયમલજીનો એકલિંગ મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ

હવે આ વિભાગમાં માત્ર એક જ પ્રમાણ આપવાનું બાકી રહે છે. મહારાણા કુંભારી પછી તેઓના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી, તે ઉદયસિંહના કનિષ્ઠ બંધુ રાયમલે ઇ. સ. ૧૪૭૩થી ઇ. સ. ૧૫૦૯ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તે રાયમલ પણ પોતાના પિતાના જેવો જ પ્રતાપી અને દાનવીર થઈ ગયો છે. કુંભારાણાના રાજકવિ મહેશ્વરે રાણા રાયમલની આજ્ઞાથી એક બૃહત્ પ્રશસ્તિ રચી છે. રાણાશ્રીએ એકલિંગ મહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી, તેના ખર્ચ માટે વ્યવસ્થા કરી, તે પ્રસંગે એટલે વિ. સં. ૧૫૪૫ ઇ. સ. ૧૪૯૭માં તે પ્રશસ્તિ તે મંદિરની એક શિલા ઉપર કોતરાવેલ છે.^{૩૭} તેમાં અપ્યથી રાયમલ સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. તેની મહત્તા ઓગ્રાશ્રીએ પણ સ્વીકારી છે. (‘ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ,’ પૃ. ૬૫૭).

છતાં તેઓએ તેની પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપેક્ષા કરી છે. તે લેખમાં ૬થી ૧૧ શ્લોકો સુધીમાં મેવાડ અને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)નું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાર પછી શ્લોક ૧૨થી ૧૬ સુધીમાં અપ્પનો ઇતિહાસ આવે છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત વિષયને લગતાં પદો નીચે પ્રમાણે છે :

શ્રીમેદ્વાટમુવિ નાગહ્રદે પુરેઽમૂત્ । બાળ્યો દ્વિજઃ

શિવપદાર્પિતચિત્તવૃત્તિઃ ॥

શ્રીમત્ ત્રિકૂટગિરિમંદિરમારાધ । હારિતરાશિરિહ શંકરમેક્લિંગ્ ।

સંવર્ધમાનપરમદ્વિરદઃપ્રભાવાદન્વગૃહીત્ સ ચ મુનિસ્તમિહ દ્વિજેન્દ્રમ્ ॥

હારીતગણિચનાદ્વરમિન્દુમૌલેરાસાય સ દ્વિજવરો વૃપતિર્વિભૂ ॥૩૮

સારાંશ એટલો જ છે કે :

૧. મેવાડમાં નાગહ્રદ (નાગડા)માં આપ્પ (અપ્પ) થયો; તે દ્વિજ (બ્રાહ્મણ) અને શિવભક્ત હતો.
૨. ત્યાં ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર એકલિંગ મહાદેવની હારીતરાશિ આરાધના કરતા હતા.
૩. હારીતરાશિએ તે અપ્પ દ્વિજેન્દ્ર (બ્રાહ્મણવર્ધ) ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. અને તેથી તે દ્વિજવર અપ્પ રાજા થયો.

આ પ્રશસ્તિ રચનાર મહેશે પોતાનો પરિચય (શ્લોક ૯૧થી ૯૬ સુધીમાં) આપતાં કહ્યું છે કે—તેનો પિતા અત્રિ કુંભરાણના હરબારનો પંડિત હતો. તે રાજનીતિ, વેદાંત, મીમાંસા અને સાહિત્યમાં કુશળ હતો. તે પોતે રાયમલનો રાજકવિ હતો. અને બીજા કવિઓ તેને માન આપતા હતા.^{૩૮} આવા કુશલ

૩૮. તે જ પૃ. ૧૧૮.

૩૯. તે જ, પૃ. ૧૨૨.

૩૮ : મેવાડના ગુહિલો

કવિએ કુશલ રાજાઓની મદદથી શોધેલા ઇતિહાસમાં અશ્રદ્ધા રાખવાનું કાંઈ કારણ જણાતું નથી.

(ખ) મેવાડના ગુહિલોના મૂલ પુરુષોનું ક્ષત્રિયત્વ
દર્શવનારાં પ્રમાણો

આ ઉપવિભાગ શરૂ કરતાં જ કહી દેવું જોઈએ કે પહેલાં ઉપવિભાગમાં મેવાડના ગુહિલોનું વિપ્રત્વ દર્શાવનારા જે લેખો અને ગ્રંથોના આધારે આપવામાં આવ્યા છે, તે તે લેખો તથા ગ્રંથો મેવાડના તે તે સમયના રાજચકર્તાઓએ તૈયાર કરાવ્યા હતા. આ ઉપવિભાગમાં ચાર શિલાલેખો, સિદ્ધાઓ તથા દંત-કથાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. તે પૈકી માત્ર એક શિલાલેખ સિવાય બીજા ત્રણ લેખો રાજચકર્તાઓ સિવાય ઇતર વ્યક્તિઓએ તૈયાર કરાવ્યા હતા. સિદ્ધાઓની ચર્ચા કરતાં તેની ઉપયોગિતાનું મૂલ્ય આંકવામાં આવશે. દંતકથાઓ તો દંત-કથાઓ જ હોય ! છતાં જે રૂપોમાં તે કથાઓ પ્રચલિત થઈ છે, તેના ઊંડાણમાં સત્ય શું છે ? અને શા માટે બીજી અ-સત્કલ્પનાનાં સ્તરો તેની આસપાસ વિંટાઈ વળ્યાં છે, તેનો પણ વિચાર કરવામાં આવશે. પ્રથમ ઉપવિભાગની પદ્ધતિને અનુસરીને અહીંયાં પણ શિલાલેખોનાં પ્રમાણો કાલાનુક્રમ મુજબ આપવામાં આવે છે.

૧. રાણા નરવાહનના સમયનો લકુલીશ અથવા
નાથમદિરનો શિલાલેખ

તે લેખો પૈકી વહેલામાં વહેલો એક લેખ રાણા નરવાહનના સમયનો છે. પ્રથમ ઉપવિભાગના શક્તિકુમારના સૌથી પહેલા લેખ કરતાં છ વર્ષ પહેલાં એટલે વિ. સં. ૧૦૨૮ ઇ. સ. ૯૭૧માં તેની રચના થઈ છે. વિદ્વદ્વર્ચ ઓઝાશ્રીએ તે જ

કારણથી શક્તિકુમારના આટપુરના લેખના પ્રમાણની સામે આ લેખને મૂક્યો છે. (‘ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ’ પૃ. ૩૭૮-૩૭૯). તે લેખ એકલિંગ મહાદેવના મંદિર પાસે આવેલ લકુલીશ અથવા નાથમંદિરમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. તેમાં પ્રથમના આઠ શ્લોકોમાં નાગહૃદનું, ખખ્ખનું અને તેના વંશજ ગુહિલ રાજ-ઓનું વર્ણન કર્યું છે. ૯મી ૧૩મા શ્લોકમાં લકુલીશ સંપ્ર-દાયની ઉત્પત્તિનું તથા તેના યોગીઓ અને નાથસાધુઓનું વર્ણન કર્યું છે. ૧૪થી ૧૬મા શ્લોકમાંથી નીચે પ્રમાણે વચનો મળી આવે છે :

× × ક્લેશ સમુદ્ગતાત્મમહસઃ × × × યોગિનઃ

શાપાનુગ્રહભૂમયો હિમશિલાબન્ધોજ્વલાદાગિરઃ ॥

રાસે તો રઘુવ્રજકીર્તિપિણ્ડનાઃ × × × ×

(અર્થાત્) તે નાથસાધુઓ શાપ આપવામાં તેમ જ અનુગ્રહ કરવામાં ખડું સમર્થ હતા, તથા હિમાલયથી સેતુબંધ સુધી રઘુવંશની કીર્તિ ફેલાવનારા હતા. (પૃ. ૩૭૯).^{૪૦}

અહીંયાં જે રઘુવંશ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે ગુહિલોના મૂલ પુરુષોને પણ લાગુ પડે છે, એમ ઓઝાશ્રી-ની વિવક્ષા જણાય છે. પરંતુ ત્યાર પછી તુરત લખાયેલા આટ-પુરના શિલાલેખથી એ તો નિશ્ચિત થાય છે કે તે સમય સુધી, મૂલ પુરુષ ગુહલત્ત વિપ્ર હતો તે માન્યતામાં, કંઈ પણ ફેરફાર થયો ન હતો. તેના વંશજો ક્ષત્રિયો કહેવાયા, તે તો તે લેખમાં પણ લખ્યું છે. તો આ સ્થળે મૂલ પુરુષનું વિપ્રત્વ શી રીતે ઉઠાવી દેવાય, તે સમજી શકાતું નથી. નાથસાધુ હારીતરાશિ-

૪૦. Journal of The Bombay Asiatic Society, Vol. 22, pp. 166-67. તથા Bhavnagar Inscriptions, pp. 69-72.

એ બપ્પને ક્ષત્રિય બનાવ્યો, તે બપ્પ ક્ષત્રિય રાજાઓની કન્યાઓને પરણ્યો, તેના વંશજો ક્ષત્રિયો ગણાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? તે વંશના આશ્રિત સાધુઓ તે વંશને રઘુવંશ સાથે મેળવી દે અને આખા દેશમાં જ્યાં જ્યાં જાય, ત્યાં ત્યાં તેઓ તેની તેવી જ ઘોષણા કર્યા કરે, તે પણ તેટલું જ સ્વાભાવિક છે. આ લેખ લખાવવાનો શો ઉદ્દેશ હતો? શ્લોક ૧૭ અને ૧૮ થી જણાય છે કે જૈન સાધુઓ અને નાથસાધુઓ વચ્ચે ધર્મવાદ થયો હતો. તે વાદમાં નાથસાધુના આચાર્ય વેદાંગમુનિનો વિજય થયો હતો, તે વિજયના સ્મારક માટે તે વેદાંગમુનિના શિષ્ય, આદિત્યનાગના પુત્ર, આમ્ર-કવિએ પ્રશસ્તિ રચી; તે પ્રશસ્તિ મંદિરના નિર્માતા નાથસાધુ સુપૂજિતરાશિ અને તેના શિષ્યો શ્રી માર્તંડ, શ્રી બ્રાતૃપુર, શ્રી સઘોરાશિ, લૈલુક, અને શ્રી વિનિશ્ચિતરાશિએ તે મંદિરની શિલામાં કેતરાવી, એમ લેખના છેવટના ભાગ ઉપરથી સખલ અનુમાન થાય છે. તે લેખ કેતરાવવામાં કે પ્રશસ્તિ રચાવવામાં રાણા નરવાહનનો બિલકુલ હાથ ન હતો. નાથસાધુઓએ પોતાના આચાર્યનું ગુણગાન કર્યું છે. સાથે સાથે પોતાના આશ્રયદાતા રાજ્યકર્તાઓની પણ સ્તુતિ ગાઈ છે. તેવા લેખ ઉપર આધાર રાખવો, તે ઉચિત નથી. છતાં આધાર રાખવામાં આવે, તોપણ તે ઉપરથી મૂલપુરુષનું ક્ષત્રિયત્વ બિલકુલ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

૨. રાણા સમરસિંહનાં માતૃશ્રી જયતલ્લદેવીનો શ્યામ પાર્શ્વનાથ-મંદિરનો શિલાલેખ

ખીજું પ્રમાણ રાણા સમરસિંહનાં માતૃશ્રી જયતલ્લદેવીના વિ. સં. ૧૩૩૫ ઇ. સ. ૧૨૭૮ના શિલાલેખનું છે. રાણા સમરસિંહે ઇ. સ. ૧૨૭૪ના ચિતોડના શિલાલેખ તથા ઇ. સ. ૧૨૮૫ના અચળેશ્વર મહાદેવના શિલાલેખમાં બપ્પને સ્પષ્ટ રીતે વિપ્ર

કહ્યો છે તેની સામે ત્રિદ્વર્ચ્ય ઓઝાશ્રીએ આ લેખને મૂક્યો છે.
(‘ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ’ પૃ. ૩૮૧).

આ લેખ ઉપર્યુક્ત બે લેખોના મધ્યગાળામાં લખાયો છે.
તે લેખ ચિતોડના શ્યામ પાર્શ્વનાથમંદિરના જૈનાચાર્ય પ્રદ્યુમ્ન
સૂરિના ઉપદેશથી રાણા સમરસિંહનાં માતૃશ્રી જયતદલદેવીએ
તે મંદિર બંધાવ્યું, અને પોતાના પુત્ર પાસે તેના ખર્ચનો
બંદોબસ્ત કરાવ્યો, તેની પ્રશસ્તિ આ લેખમાં કેાતરવામાં આવી
છે. (પૃ. ૪૮૦) તે લેખમાંથી નીચે પ્રમાણે વચનો પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી એકલિંગ હરારાધન પાશુવતાચાર્યહારીતરાશિઃ

... ... ક્ષત્રિયગુહિલપુત્રસિંહલબ્ધમહોદયાઃ ॥

ઝાડીંઆં ઓઝાશ્રીએ ગુહિલનો અર્થ ગુહદત્ત કર્યો છે. (પૃ.
૩૮૧). અને ક્ષત્રિય વિશેષણ તેને લાગુ પડે છે, એમ તેઓનું
કહેવું છે. પરંતુ ગુહિલ શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ ગુહદત્તથી છઠ્ઠી
પેઢીએ થઈ ગયેલ રાજા અપરાજિતના વિ. સં. ૭૧૮ ઇ. સ. ૬૬૧
ના શિલાલેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે (પૃ. ૪૦૩). તેમાં અપરા-
જિતને ગુહિલવંશી કહેલ છે. તે લેખના ગુહિલનો અર્થ ગુહ-
દત્ત નહિ પણ ગુહદત્તનો વંશ એવો જ થાય છે. ત્યાર પછી
લગલગ ત્રણસેં વર્ષે પછી એટલે ઇ. સ. ૬૭૭ના આટપુરના
શિલાલેખમાં પણ ગુહદત્તને ગુહિલ કહ્યો નથી. ત્યાર પછી
લગલગ ત્રણસેં વર્ષે પછી રાણા સમરસિંહના સમયમાં ગુહિલ-
વંશની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન લુપ્ત થયું હતું. તે જ કારણથી
સમરસિંહના લેખોમાં બાપને મૂલપુરુષ કહ્યો છે, અને ગુહિલ-
ને તેનો પુત્ર કહ્યો છે. તે સિવાય પણ ત્યાં જે વંશાવલિ
આપી છે, તેમાં અનેક અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. તે અ-
શુદ્ધિઓ ત્યાર પછી લગલગ બસેં વર્ષે રાણા કુંભાએ સુધારી

છે. અર્થાત્ આ સ્થળે ગુહિલ શબ્દનો પ્રયોગ વ્યક્તિવાચક નામ તરીકે નહિ, પણ વંશવાચક નામ તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. છતાં ધારો કે વ્યક્તિવાચક નામ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તો પણ, તે ગુહિલ મૂલપુરુષ ન હતો. સમરસિંહના સમયમાં તો મૂલપુરુષ બપ્પ જ મનાતો હતો. તે રીતે જોતાં પણ ક્ષત્રિય વિશેષણ મૂલપુરુષને લાગુ પડતું નથી, તેના વંશજોને જ લાગુ પડે છે, એમ સખલ અનુમાન થાય છે.

એટલું જ નહિ પણ આ સ્થળે ગુહિલને વ્યક્તિવાચક ગણીએ તો બીજી આપત્તિ એ આવે છે કે, તેના પુત્રનું નામ સિંહ ન હતું. સમરસિંહના સમયમાં પણ ગુહિલથી સાતમી પેઢીએ સિંહ નામનો રાજા થયાનું માનવામાં આવતું હતું (પૃ. ૩૯૮-૯૯). તે કારણથી પણ ગુહિલ પુત્ર સિંહ એટલે ગુહિલવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ સિંહ એ જ અર્થ થઈ શકે છે, અને ક્ષત્રિય વિશેષણ તેને જ લાગુ પડે છે.

કદાચ આ સ્થળે પ્રયુક્ત સિંહ શબ્દ એક વ્યક્તિવાચક નહિ હોય. ગુહલ્લત્તથી ૧૮મી પેઢીએ એટલે ઇ. સ. ૧૨મા સૈકાથી મેવાડની ગાદીએ જે રાજાઓ થયા, તેઓએ સિંહાન્ત નામો ધારણ કર્યાં છે. (પૃ. ૫૨૧), જેમાં જયતલ્લદેવીના પતિ અને પુત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે કારણથી જેમ ગુપ્તાન્ત નામધારી સમુદ્રગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્તના વંશને ગુપ્તવંશી તથા વર્ધનાન્ત નામધારી હર્ષવર્ધન રાજાના વંશજો વર્ધનવંશી કહેવાય છે, તેમ આ મેવાડના સિંહાન્ત નામધારી ગુહિલ રાજાઓ કદાચ તે સમયે સિંહવંશી પણ કહેવાતા હશે. તે કારણથી ઉપરના ઉલ્લેખમાંનું સિંહપદ સિંહ નામના રાજાને નહિ; પણ આખા ગુહિલવંશને અનુલક્ષીને વાપરવામાં આવ્યું હશે, તેવું પણ

અનુમાન થઈ શકે છે. ખંને હકીકતો ધ્યાનમાં લેતાં, આખા પદનો અર્થ નીચે મુજબ થાય છે :

‘ક્ષત્રિય જાતિના ગુહિલવંશમાં દિપત્ર થયેલ સિંહ રાજા’

‘અથવા સિંહપદધારી રાજાઓ’

એવો અર્થ થતાં, ઓઝાશ્રી ઇચ્છે છે તેમ મૂલપુરુષને આ પદથી ક્ષત્રિયત્વનો સ્પર્શ પણ થઈ શકતો નથી, તે મુસ્પષ્ટ છે.

વળી આ લેખ સમરસિંહે પોતે અથવા તેની આજ્ઞાથી તેના રાજકવિએ લખ્યો નથી. તેઓની માતૃશ્રીએ જૈન મંદિર બંધાવી જૈનાચાર્યને મદદ આપી, તેની તે આચાર્યે પ્રશસ્તિ રચાવી શિલામાં કેતરાવી છે. જૈનાચાર્યનો ઉદ્દેશ તો માત્ર આશ્રયદાતાની સ્તુતિ કરવાનો હતો. તેની પાસેથી ઇતિહાસની સખત વિશુદ્ધિની આશા શી રીતે રાખી શકાય ?

૩. રાણા રાયમલ્લજીના સમયનો નારલાઇ ગામના આદિનાથજીના મંદિરનો શિલાલેખ

ઇ. સ. ૧૪૯૭માં મહારાણા કુંભાના પુત્ર રાયમલ્લજીએ એકલિંગ મહાદેવના મંદિરમાં શિલાલેખ કેતરાવ્યો છે (જુઓ આ નિબંધમાં પાછળ તેનો ઉલ્લેખ) તે લેખની તો ઓઝાશ્રીએ ઉપેક્ષા કરી છે. પરંતુ તેની સામે એક લેખ તે જ રાયમલ્લજીના સમયનો ઇ. સ. ૧૫૦૦નો છે, તેનું પ્રમાણ આપ્યું છે. (‘રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ’ પૃ. ૩૮૨). તે લેખ જોધપુરના રાજ્યમાં આવેલ નારલાઇ ગામના આદિનાથ મંદિરમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. તે લેખથી જણાય છે કે, ઓશવાલ જ્ઞાતિના જૈન શેઠાએ રાણા રાયમલ્લજીના કુંવર પૃથ્વીરાજની પરવાનગી લઈને આદિનાથ લગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેની પ્રશસ્તિનો તે લેખ

૪૪ : મેવાડના ગુહિલો

છે. ૪૧ તેમાંથી નીચે પ્રમાણે પદો પ્રાપ્ત થયાં છે :

અયેહ શ્રીમેદ્વાટદેશે । શ્રીસૂર્યવંશે મહારાજાધિરાજ શ્રીશીલાદિત્યવંશે ।
શ્રીગુહદત્તા રાઝલ શ્રીબખ્ષક શ્રીભુમાણાદિમહારાજાન્વયે ॥

તેનો સાર એ જણાય છે કે

(૧) શીલાદિત્ય સૂર્યવંશી હતો.

(૨) તેના વંશમાં ગુહદત્ત અને રાઝલ શ્રીજીવ્ય થયા.

આ ઉપરથી મેવાડના ગુહિલવંશના મૂલપુરુષો સૂર્યવંશી હતા, એમ વિદ્વદ્વચ્ચં એઝાશ્રી ઠરાવે છે. (પૃ. ૩૮૨)

અહીંઆં સ્પષ્ટ રીતે ગુહિલોના મૂલપુરુષો ગુહાદિત્ય અને અખ્ખને શીલાદિત્યના વંશના કહ્યા છે. તે શીલાદિત્ય કોણ ? આ શીલાદિત્ય તે ગુહાદિત્યથી પાંચમી પેઢીએ થઈ ગયેલ શીલાદિત્ય ન જ હોવો જોઈએ. જોનોની માન્યતા હતી કે, તે ગુહાદિત્ય વલ્લભીપુરના છેલ્લા રાજા શીલાદિત્યની રાણી પુષ્પાવતીનો પુત્ર હતો. તેને વડનગરની નાગર બ્રાહ્મણી કમલાવતીએ ઉછેર્યો હતો, અને તેણે ઇડરનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું. વલ્લભીપુરનો નાશ ઇ. સ. ૫૨૪માં કોઈ વિદેશી રાજાએ કર્યો હતો, એમ જોન ગ્રંથોના આધારે કર્નલ ટોડે નક્કી કર્યું છે. ૪૨ તેઓએ આખી દંતકથાનું બહુ મનહર વર્ણન કર્યું છે. ૪૩ પરંતુ વિદ્વદ્વચ્ચં એઝાશ્રીએ તે દંતકથાના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા છે. (‘ રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ ’ ૩૮૫-૩૮૯) તે યથાર્થ છે. વસ્તુતઃ વલ્લભીતામ્રપત્રોમાંના કોઈ પણ તામ્રપત્રમાં વલ્લભીરાજાઓને સૂર્યવંશી કહ્યા

૪૧. Bhavnagar Inscriptions, pp. 140-143.

૪૨. ટોડકૃત રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ (ગુજરાતી) સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય
નું ભાષાંતર પૃ. ૧૬.

૪૩. તે જ, પૃ. ૯-૧૧

નથી; તેઓએ પોતે જ પોતાને મૈત્રકવંશી કહ્યા છે. મૈત્રકવંશનો અર્થ સૂર્યવંશ થઈ શકે, પરંતુ પુરાણોમાં કે મહાભારત અને રામાયણમાં પણ સૂર્યવંશનો પર્યાય મૈત્રકવંશ જોવામાં આવતો નથી તેથી મૈત્રકવંશને કોઈ સ્વતંત્ર વંશ જ માનવો પડશે. એટલું જ નહિ પણ વલ્લીપુરનો નાશ ઇ. સ. ૫૨૪માં નહિ, પણ ઇ. સ. ૭૭૫માં સિંધના આરબોએ કર્યો હતો, તે પણ ચોક્કસ છે. ૪૪ એથી ઊલટું મેવાડના મૂલપુરુષ ગુહાદિત્યથી પાંચમી પેઢીએ થઈ ગયેલ શીલાદિત્યનો એક લેખ વિ.સં. ૭૦૩ ઇ. સ. ૬૪૬નો પ્રાપ્ત થયો છે; તે ઉપરથી ગુહાદિત્યનો સમય ઇ. સ. ૫૬૬નો ઓઝાશ્રી અટકળે છે, તે ખરાબર છે. (પૃ. ૪૦૨) આ બંને હકીકતો જોતાં મૂલપુરુષ ગુહદત્ત સાથે ઉપર્યુક્ત લેખમાં કહેલ શીલાદિત્ય સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો નહિ, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. રાણા રાયમલજીના કુંવર પૃથ્વીરાજની પરવાનગી મેળવનાર જૈન શેઠો પોતાના ધર્મગ્રંથોમાં લખેલી કથાઓને અનુસરીને પોતાના રાજ્યકર્તાઓને ભલું મનાવવાને જે કંઈ લખે, તે તો કદાચ ચાલી શકે. પરંતુ વિદ્વદ્વ્ય ઓઝાશ્રીએ આ લેખને મહારાણા કુંભા અને રાણા રાયમલજીના લેખો સામે મૂકવાને શા માટે હિમ્મત કરી છે, તે સમજી શકાતું નથી. સારાંશ એ જ છે કે તે લેખમાં લખેલ હકીકત કેવળ અયથાર્થ હોવાથી, તેનું અપ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. હવે રહ્યો રાયસાગરનો લેખ. વિદ્વદ્વ્ય ઓઝાશ્રીએ તે લેખની ઉપેક્ષા કરી છે, તે યોગ્ય જ છે. જે સમયે દિલ્હીના તામ્બ ઉપર હિંદુ ધર્મનું નિકંદન કાઢી નાખવાને ભગીરથ ઉદ્યોગ કરનાર ઔરંગઝેબ જેવા મદો-

નમત્ત હસ્તિના ગંડસ્થલનું લેદન કરી માણિક્ય હરી જનાર રાણા રાજસિંહને ઇશ્વરે પ્રકટ કર્યા હતા ઇ. સ. (૧૬૬૦-૧૬૮૦); જવાલામુખી પર્વત કાઠી નીકળે તેની જેમ મુસલમાનો એક ખૂણેથી કાઠી નીકળ્યા અને આખા દેશ ઉપર દાવાનલની પેઠે ફરી વળ્યા તેમજ તેઓ અહીં તહીં, જ્યાં ત્યાં ઇચ્છાનુસાર વિધ્વંસ કર્યા કરતા હતા, તે સમયે હિંદુસ્થાનની, હિંદુસમાજની અને હિંદુ-ધર્મની પ્રતિષ્ઠાનું તેમ જ ગૌરવનું કોઇએ પણ રક્ષણ કર્યું હોય, તો તે ઉદયપુરના રાજકર્તાઓ જ હતા. રાણા પ્રતાપસિંહથી તો અકબર જેવો બાદશાહ પણ થરથરતો હતો. ઉદયપુરના રાજવંશમાં ખરૂં ક્ષત્રિયત્વ છે, એમ તેઓએ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. વિદ્વદ્વ્યંઓઆશ્રી કહે છે તેમ સમયાન્તરમાં ભાટચારણોએ કવિઓએ અને પંડિતોએ ગ્રંથો ગૂંથી ગુહિલવંશના કીર્તિસ્તંભો ઊભા કર્યા હતા, (‘ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ’ પૃ. ૩૬૭). જૈનોએ તો વલ્લભીપુરના શીલાદ્વિય સાથે તેનો સંબંધ મેળવી દીધો હતો. વલ્લભી રાજાઓ સૂર્યવંશી હતા, એમ તેઓએ ઠરાવ્યું હતું. ત્યારે ઇ. સ.ના સત્તરમા સૈકાના કવિઓને વિશેષ શો પ્રયાસ કરવાનો રહ્યો ! પંડિતો તૈયાર હતા, કવિઓની ખોટ ન હતી. તેઓએ વિવસ્વાન(સૂર્ય)ના પુત્ર મનુ સાથે ગુહિલ રાજાઓની વંશાવલિ મેળવી દીધી.

૪. રાણા રાજસિંહના સમયના રાયસાગરના શિલાલેખો

રાણા રાજસિંહના દરબારના એક તૈલિંગ બ્રાહ્મણ, રણછોડ પંડિતે રાજપ્રશસ્તિ નામનો એક સંસ્કૃત ભાષામાં વિસ્તૃત ગ્રંથ રચ્યો. કર્નલ ટોડ કહે છે કે રાણા રાજસિંહ ગાદીએ બેઠા પછી મેવાડમાં એક ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. તે પ્રસંગે પોતાની પ્રજાનું કાયમને માટે જલાભાવનું દુઃખ ટાળવાને ઉદયપુરથી રૂપ માઇલ દૂર રાજનગર કાંકડોલી નગર પાસે અર્વલીની પર્વત-

માલમાં એક અતિવિશાલ સરોવર તેઓએ બંધાવ્યું. અને તેનું નામ રાયસાગર અથવા રાયસમંદ પાડ્યું.^{૪૫} વિ. સં. ૧૭૧૮ ઇ. સ. ૧૬૬૧માં તેનું ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું અને ત્યાર પછી ચૌદ વર્ષે આખું સરોવર તૈયાર થતાં વિ. સં. ૧૭૩૨ ઇ. સ. ૧૬૭૭માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. ^{૪૬} તે સરોવરની કેટલીક શિલાઓ ઉપર તે રાજપ્રશસ્તિનો ખીજો અને ત્રીજો સર્ગ કોતરવામાં આવ્યો.

તે સિવાય જૈન કવિ માને રાજવિલાસ નામનો એક બૃહદ્ ગ્રંથ હિંદી કાવ્યમાં રચી તૈયાર કર્યો. તે બન્ને ગ્રંથોમાં મેવાડના ગુહિલવંશને રઘુવંશ સાથે મેળવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આજ દિવસ સુધી રજપૂતાનાના ઇતિહાસ લખનારે તે ગ્રંથો ઉપર બહુ આધાર રાખ્યો છે, તેથી જ તેનું અત્ર કંઈક સવિસ્તર વિવેચન કરવાની જરૂર પડી છે.

તે શિલાઓ ઉપર પ્રથમ રાજપ્રશસ્તિનો ખીજો સર્ગ કોતરવામાં આવ્યો છે.^{૪૭} તેના ખીજા શ્લોકમાં ભાગવતના નવમા સ્કંધને અનુસરીને વિશ્વોત્પત્તિ કરનાર નારાયણથી બ્રહ્મદેવનું વર્ણન કર્યા પછી ત્રીજાથી એકત્રીસમા શ્લોક સુધી વિવસ્વાન- (સૂર્ય) થી સુમિત્ર સુધી સૂર્યવંશી એકસો બાવીશ રાજાઓનાં નામો ગણાવ્યાં છે. તે સુમિત્રના પુત્ર વજ્રનાભથી સિંહરથ સુધી અગિયાર રાજાઓએ અયોધ્યામાં રાજ્ય કર્યું એમ કહેવામાં

---

૪૫. ટોડરૂત રાજસ્થાનના ઇતિહાસ (ગુજરાતી) સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય-નું સંસ્કરણ, ભાગ ૧ પૃ. ૨૩૬-૪૦

૪૬. બાવનગર ઇન્સ્ક્રીપશન્સ, પ. ૧૪૭ સર્ગ ખીજો, શ્લોક ૩૮ને અંતે ગુજરાતી ઉલ્લેખ.

૪૭. તે જ પૃ. ૧૪૫-૧૪૪

૪૮ : મેવાડના ગુહિલો

આવ્યું છે. (શ્લો. ૩૨ થી ૩૫).^{૪૮} તેમાં કર્નલ ટોડના લખવા મુજબ ઇ. સ. ૧૪૪માં વડનગર વસાવનાર કનકસેન અને ત્યાર પછી વલભીપુર વસાવનાર વિજયસેનનો પણ સમાવેશ થાય છે. કર્નલ ટોડે તે હકીકત જૈન ગ્રંથોના આધારે લખી છે,^{૪૯} પરંતુ આ પ્રશસ્તિમાં કશો ઇસારો કરવામાં આવ્યો નથી. તે સિંહરથના પુત્રને વિજયભૂપ કહેવામાં આવ્યો છે. તે વિજયભૂપ અયોધ્યાથી નીકળી દક્ષિણમાં ગયો, ત્યાં તેણે અનેક રાજાઓને જીતી, પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું. (શ્લો. ૩૮) લેખના બીજા ભાગમાં ત્રીજો સર્ગ શરૂ થાય છે, તેમાં શ્લોક ૨થી ૫ સુધીમાં વિજયભૂપથી ગુહાદિત્ય સુધી આદિત્યાન્તનામધારી ચૌહ રાજાઓનાં નામો ગણાવ્યાં છે.^{૫૦} તે ગુહાદિત્યના પુત્રને બપ્પ કહ્યો છે. એમ બપ્પ સુધીમાં કુલ એકંદર એકસો અડતાળીશ રાજાઓની વંશાવલિ આપી છે. ગુહાદિત્યના વંશજો ગુહિલો કહેવાયા; બપ્પે નાગહૃદમાં હારીતરાશિની સેવા કરી અને એકલિંગ મહાદેવ ઉપર તપશ્ચર્યા કરી. બન્નેના અનુગ્રહોથી તેને ચિતોડના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ. વિ. સં. ૧૯૧ ઇ. સ. ૧૩૪માં ચિતોડના મોરી રાજાને જીતી લઈ મેવાડમાં તેણે મોટા રાજ્યની સ્થાપના કરી (શ્લો. ૨-૧૯). ત્યાર પછી તેના વંશજોનું રાવલ -- સીસોદિયા અને રાણાઓનું શ્લોક ૩૪ સુધીમાં વર્ણન કરી પ્રશસ્તિ રચનારે પોતાના કુલનો પરિચય કરાવ્યો છે.^{૫૧}

૪૮. તે જ પૃ. ૧૪૭

૪૯. ટોડરાજસ્થાન ગુજરાતી પૃ. ૪-૫

૫૦. ૧ વિજયાદિત્ય, ૨ પદ્માદિત્ય, ૩ હરહતાદિત્ય, ૪ સુજસાદિત્ય, ૫ સુ-
મુખાદિત્ય, ૬ સોમાદિત્ય, ૭ શીલાદિત્ય, ૮ કેશવદિત્ય, ૯ નાગાદિત્ય, ૧૦ ભોગાદિત્ય
૧૧ દેવાદિત્ય, ૧૨ આશાદિત્ય, ૧૩ કાલભોગદિત્ય, ૧૪ ગુહાદિત્ય,

૫૧. તે જ પૃ. ૧૫૧

વિદ્વદ્વચં ઓઝાશ્રી કહે છે, તેમ રણછોડ પંડિતે સુમિત્રથી રાણા હમીરસુધીની જે વંશાવલિ આપી છે, તેમાં કેટલાક રાજાઓનાં નામ ઉલટપાલટ કરી નાખ્યાં છે, કેટલાંક છોડી દેવામાં આવ્યાં છે, અને કેટલાંક નવાં કલ્પિત બનાવી ઘુસાડી દેવામાં આવ્યાં છે. સીસોદિયા અને રાવલ શાખાઓના રાજાઓનું મિશ્રણ કરી નાખ્યું છે, તેના રાજ્યકાલનાં જે વર્ષો આખ્યાં છે, તે પણ યથાર્થ નથી. (‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ પૃ. ૩૯૫-૩૯૭). એટલી બધી યુક્તિપ્રયુક્તિ કર્યા છતાં પણ પંડિતજી પોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓના વંશને રઘુવંશ સાથે મેળવવામાં સફળ થયા નથી. ભાગવતના નવમા સ્કંધને અનુસરીને તેઓએ રઘુવંશની વંશાવલિ રાજા સુમિત્ર સુધી આપી, તેમાં કંઈ બુદ્ધિને કસવાની જરૂર ન હતી. પરંતુ અંતિમ રાજા સુમિત્રના વંશનો વિસ્તાર તેઓએ શા ઉપરથી લખી કાઢ્યો, તે સંબંધી તેઓ ભૂળા રહ્યા છે! તે તો ગમે તેમ હોય, તે જ નવમા સ્કંધમાં તે જ સ્થળે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સુમિત્રથી સૂર્યવંશની સમાપ્તિ થાય છે. તેની ઉપર તેઓનું ધ્યાન શા માટે ગયું નથી? ૫૨ વસ્તુતઃ સુમિત્રના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ચોથા અથવા પાંચમા સૈકામાં મગધનો રાજા મહાનંદીનો પુત્ર મહાપદ્મનંદ થયો. તે નંદે પુરાણાં સઘળાં ક્ષત્રિય રાજાઓનો નાશ કર્યો, તેમાં સુમિત્ર અને તેના રાજ્યની પણ તેણે તેવી દશા કરી, એમ સઘળાં પુરાણો એક અવાજે

૫૨. રણકો ભવિતા તસ્માત્સુરથસ્તનયસ્તતઃ ।

સુમિત્રો નામ નિગ્રાન્ત એતે બાર્હદ્વલાન્વયાઃ ॥ ૨૫ ॥

इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ।

यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ ૨૬ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૯, અ. ૧૨; મત્સ્યપુરાણનો અ. ૨૭૧નો શ્લોક ૧૬ તે જ મુજબ છે.

કહે છે.^{૫૩} છતાં સુમિત્રના અગિયાર વંશજોએ અયોધ્યામાં ત્યાર પછી રાજ્ય કર્યું, એમ કહેવાની પંડિતજી હિસ્મત કરે છે, તે ખરેખર આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે. સુમિત્રથી બાપ ૨૬મી પેઢીએ થયો, અને તેણે વિ. સં. ૧૯૧ ઇ. સ. ૧૩૪માં ચિતોડનું રાજ્ય જીતી લીધું, એમ કહીને વજનાભથી બાપ સુધીનાં પાંચસેં છસેં વર્ષોનો હિસાબ તેઓએ પતાવી દીધો છે. પરંતુ તેમ કરવામાં તેઓએ સજ્જડ ભૂલ ખાધી છે.^{૫૪} બાપ ગુહલત્તનો પુત્ર નહોતો; તેણે વિ. સં. ૧૯૧ ઇ. સ. ૧૩૪માં નહિ પણ વિ. સં. ૭૯૧ ઇ. સ. ૭૩૪માં ચિતોડ જીતી લીધું હતું, એમ યોગાશ્રીએ અનેક વિશ્વસનીય પ્રમાણે આપી સુસ્થાપિત કર્યું છે. (પૃ. ૪૧૦-૪૧૪). અર્થાત્ પંડિતજીએ તે વંશાવલિ

૫૩. વિષ્ણુપુરાણ અંશ ૪, અ. ૩૪ પં. ૨૦-૨૧; શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૩, અ. ૨, શ્લો. ૮-૯-૧૦; વાયુપુરાણ, અ. ૨૭; શ્લો. ૩૨૬-૩૨૭; બ્રહ્માંડપુરાણ ૭. પા, અ. ૭૪, શ્લો. ૧૩૮-૪૦; મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૭૨, શ્લો. ૩૧૬-૨૨, તથા Vincent Smith's Early History of India, 2nd ed., p. 32

૫૪. શ્રીશયંદ્રવસુની ગણતરી મુજબ મહાપદ્મનંદ ઇ. સ. પૂ. ૪૨૨માં ગાદીએ બેઠા. Matsya Purana, English Translation, Panipat office, Appendix 2, p. 16. પરંતુ વિન્સેન્ટ સ્મિથ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. ૩૭૧માં તે ગાદીએ બેઠા. Early History of India, 2nd ed., p. 44. વજનાભથી બાપ સુધી ૨૬ રાજાઓનો રાજ્યકાલ, પ્રત્યેકનાં ૨૦ વર્ષ મુજબ ગણતાં ૫૨૦ વર્ષોનો થાય. તે હિસાબે ગણતાં, બાપે ઇ. સ. ૧૩૪માં ચિતોડનું રાજ્ય જીતી લીધું હોય, તો કદાચ ૨૬ રાજાઓમાં અંતર લગભગ બરાબર થઈ શકે. પરંતુ ખરી રીતે બાપનો રાજ્યાભિષેકકાલ ઇ. સ. ૭૩૪નો છે. તે હિસાબે ગણતાં ૨૬ રાજાઓના રાજ્યકાલમાં, વસુચંદ્રની ગણતરી સ્વીકારીએ તો ૬૩૬ વર્ષનો અને વિન્સેન્ટ સ્મિથની ગણતરી સ્વીકારીએ તો ૫૮૫ વર્ષનો ફેર આવે. તેટલો સમય પૂરો કરવા બીજા ૩૦ રાજાઓનાં નામે ઉમેરવાં પડે. અર્થાત્ રણછોડ પંડિતની ચોટલી વંશાવલિ તો તદ્દન નકામી થઈ પડે છે.

પોતાના રાજ્યને રંજન કરવા માટે ખીજા ભાટોની ખ્યાતોનો આધાર લઈ ઉપજાવી કાઢી છે.

ટુંકામાં એટલું જ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે રાયસાગરના લેખની વંશાવલિ કલ્પિત હોવાથી અવિશ્વસનીય જ છે.

એ રીતે મેવાડના ગુહિલોના મૂલ્યુરુષોનું ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનારાં પ્રમાણોનું અપ્રામાણ્ય સુસ્પષ્ટ થાય છે.

૫. અપ્પનામાહિત સુવર્ણમુદ્રાનું પ્રમાણ

વિદ્વદ્વય ઓઝાશ્રીને અજમેરમાંથી ‘શ્રીભોખ્ય’ નામાંકિત એક સોનાનો સિક્કો પ્રાપ્ત થયો છે. મેવાડના ગુહિલોને સૂર્ય-વંશી ઠરાવવાને માટે ખીજાં સઘળાં પ્રમાણો કરતાં આ સિક્કાના પ્રમાણને તેઓએ વધારે વજનદાર ગણેલ છે. (‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ,’ પૃ. ૩૮૪). તેઓએ તે સિક્કાનું વિવરણ અને વિવેચન નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા (ભા. ૧. પૃ. ૨૪૧-૨૮૫)માં વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે. તેનો સંક્ષિપ્ત સાર ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’માં પણ આપ્યો છે. (પૃ. ૪૧૪-૪૧૬). છતાં એટલી નોંધ તો કરવી જ પડશે કે તે સિક્કાનું મૂલ્ય ખીજા કુશલ મુદ્રાતત્ત્વ વેત્તાઓની કસોટીએ અંકાયું નથી. ઓઝાશ્રી કહે છે કે, તે સિક્કાની એક બાજુ ઉપર ‘શ્રી ભોખ્ય’ શબ્દ છે; તે ઉપરથી તે સિક્કો ચિત્રોડ જીતી લેનાર બપ્પ રાવલનો છે. પરંતુ તે પહેલાં શીલાદિત્યનો એક સિક્કો ઉદયપુરના શાસ્ત્રી શોભાલાલજીને પ્રાપ્ત થયો છે. (પૃ. ૪૦૩), તેમ જ ગુહિલ, ગુહિલપતિ, મહારાણાકુંભ, મહારાણા સંગ, રાણા રત્નસિંહ અને રાણા વિક્રમાન્જિતના ખીજા અનેક સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. ૫૫ તે સઘળા સિક્કાઓથી આ સિક્કો તદ્દન વિલક્ષણ જણાય છે.

૫૫. ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ,’ પ. ૪૦૦, ૬૨૬, ૬૬૪, ૭૦૪ અને ૭૧૨.

પર : મેવાડના ગુહિલો

તે કારણથી પણ તેનું વિશેષ પરીક્ષણ કરવાની અપેક્ષા રહે છે. કલકત્તાના ઈંડિયન મ્યુઝિયમમાં જે સિક્કાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં કુષણવંશી કનિષ્કના પુત્ર હુવિષ્કના ત્રણ ત્રાંખાના સિક્કાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે સિક્કાઓની એક બાજુએ ‘ મેપો ’ અથવા ‘ નેપો ’ એવો શબ્દ વંચાય છે, અને બીજી બાજુએ સૂર્યનું ચિહ્ન તો સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૫૬} તેને મળતો આ પ્રસ્તુત સિક્કો શા માટે ન હોય ? ઇ. સ. ૧૮૬૯માં આગ્રામાંથી મળી આવેલ ગુહિલનામાહિકત રૂપાના ૨૦૦૦ સિક્કાઓ અને ગ્વાલિયર પાસે આવેલ નરવર ગામમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ ગુહિલપતિ નામહિકત સિક્કો જોઈને કનિંગહામનો એવો અભિપ્રાય થયો છે કે તે સિક્કાઓ ઢૂણવંશી મિહિરગુલના કોઈ વંશજના જ હોવા જોઈએ. (પૃ. ૪૦૦, પાદટિપ્પણ).^{૫૭} પ્રસ્તુત સોનાનો સિક્કો પણ હુવિષ્ક અથવા મિહિરગુલના કોઈ વંશજનો શા માટે ન હોય ? છતાં વિદ્વદ્વય ઓઝાશ્રીએ તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું છે, અને ત્યાર પછી જ પોતાનો નિર્ણય પ્રકટ કર્યો છે એમ તેઓ કહે છે, ત્યારે તેમાં શંકા લાવવાનું ઉચિત જણાતું નથી.

અત્રે એક જ પ્રશ્નને અવકાશ રહે છે. પ્રસ્તુત સિક્કા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન હોવાથી, તે ચિહ્ન સૂર્યવંશસૂચક છે એમ ઓઝાશ્રી અર્થ કરે છે. શું સૂર્યનું ચિહ્ન સૂર્યવંશસૂચક જ હોઈ શકે ? તેનો બીજો કંઈ અર્થ થવાનો સંભવ જ નથી ? પ્રસ્તુત

---

૫૬. Catalogue of the Coins in the Indian Museum by V. A. Smith, p. 83.

૫૭. Cunnigham's Archæological Survey Report, Vol. IV, p. 95 and Journal of the Asiatic Society of Bengal, A. D. 1905, p. 122.

સિક્કાની એક બાજુએ ૧ માળા, ૨ શ્રીબોધ, ૩ ત્રિશૂલ, ૪ શિવ-લિંગ, ૫ નંદી, ૬ નમસ્કાર કરતો પુરુષ અને બીજી બાજુએ ૧ માળા, ૨ ચામર ૩ સૂર્ય, ૪ છત્ર, ૫ ગાય, ૬ વત્સ, ૭ પાત્ર, ૮ ખેરબાઓ - એટલાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે. (પૃ. ૪૧૪-૧૬). પરંતુ તેવાં ચિહ્નોવાળા અનેક બીજા સિક્કાઓ જૂદા જૂદા કાળના જૂદી જૂદી જાતિઓના અને જૂદા જૂદા વંશના રાજાઓના પ્રાપ્ત થયા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ થી ઇ. સ. ૩૩૦ સુધીના સમયાન્તરના તે જ રજપૂતાનામાંથી જયપુર પાસે આવેલ પ્રાચીન નાગર અથવા કર્કોટક નાગર ગામનાં ખંડેરોમાંથી કાઢાઈલેને માલવગણુના ૬૦૦૦ સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે;^{૫૮} સિંધિયાના રાજ્યમાં આવેલ પ્રાચીન વિદિશા-નગરી અથવા અર્વાચીન લિલસા ગામમાંથી તે જ માલવગણુના ત્રાંબાના સિક્કાઓ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીને મળી આવ્યા હતા;^{૫૯} ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦થી ઇ. સ. ૩૩૦ સુધીના સમયાન્તરમાં યુક્ત પ્રાંતમાં આવેલ પ્રાચીન અહિચ્છત્ર અથવા અર્વાચીન રામ-નગરનાં ખંડેરોમાંથી મિત્રાન્ત નામધારી રાજાઓ પૈકી ભાનુમિત્ર અને સૂર્યમિત્ર નામાહિત સિક્કાઓ તથા અચ્યુત નામાહિત સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે;^{૬૦} ઇ. સ. ૧૨૦થી ઇ. સ. ૧૮૦ સુધીના સમયાન્તરમાં કુષણવંશી કનિષ્ક અને હુવિષ્કના સોનાના તેમ જ ત્રાંબાના સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે;^{૬૦} ઇ. સ. ૫૦૦ની

૫૮. Catalogue of the Coins in the Indian Museum by V. A. Smith pp. 162-4.

૫૯. રાખાવહાસ વદોપાધ્યાય (આર. ડી. ખેનરજી) કૃત પ્રાચીન મુદ્રા (બંગાલી) પૃ ૧૭૬.

૬૦. Catalogue of the Coins in the Indian Museum by V. A. Smith, pp. 186-8.

સાલના હૂણુ રાજા તોરમાનના અને ત્યાર પછી તેના પુત્ર મિહિર-કુલના ગ્રાંખાના સિકકાઓ પ્રાપ્ત થયા છે.^{૬૦} તે સઘળા સિકકાઓની એક બાજુએ જૂઠાં જૂઠાં ચિહ્નો તથા અક્ષરો જોવામાં આવે છે, જેમાં કેટલાક સિકકાઓ ઉપર નંદી વગેરેનાં ચિહ્નો પણ પાડેલાં છે; પરંતુ તે સઘળા સિકકાઓની બીજી બાજુએ તો સૂર્યનું જ ચિહ્ન જોવામાં આવે છે. શું, તે ઉપરથી માલવગણના, કુષણવંશના અને હૂણુવંશના રાજાઓ સૂર્યવંશી હતા, એમ માની બેસવું? તે સઘળા રાજાઓ આર્ય હતા, કે અનાર્ય તે વિવાદગ્રસ્ત હોય, પરંતુ તેમાંનો કોઈ પણ રાજા ક્ષત્રિય ન હતો, તે તો ચોક્કસ જ છે, ત્યારે તેઓ સૂર્ય કે ચંદ્રવંશના ક્યાંથી જ હોઈ શકે? ત્યારે સામાન્યતઃ સૂર્યચિહ્ન શું સૂચવે છે? તે ઉપરથી કંઈ પણ સૂચન થતું હોય તો એટલું જ કે તેઓ સઘળા સૂર્યપૂજક હતા.

ત્યારે બીજો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શું બખ્ષ અને તેના પૂર્વજો સૂર્યપૂજક હતા? તેને માટે કંઈ પ્રમાણ છે? ઉપર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, તેમ રાયસાગરના લેખોમાં આપેલી વંશાવલિ કલ્પિત છે, તે તો નિર્વિવાદ છે. પરંતુ તેમાં વિજયભૂપથી બખ્ષ સુધી પંદર રાજાઓનાં નામો આપ્યાં છે, તે નામો કલ્પિત નથી; તેનો અનુક્રમ માત્ર કલ્પિત છે. તે લેખોમાં વિજયભૂપે અયોધ્યાથી દક્ષિણમાં જઈ તે પ્રદેશ જીતી લીધો, તે પ્રસંગે આકાશવાણી થવાની એક પરંપરાગત દંત-કથા લખી છે. આકાશવાણી કહે છે કે ‘હૈ રાજન્, આજથી તારા નામને અંતે ભૂપ પદ છે, તે કાઢી નાખી તેને બદલે ‘આદિત્ય’ પદ ધારણ કરજે.’^{૬૧} ત્યાર પછી, એ વિજયભૂપથી

૬૧. Bhavnagar Inscriptions, p. 147; તથા રાયસાગર પ્રશસ્તિ, સ. ૨, શ્લો. ૩૮.

ગુહદત્ત સુધી ચૌદ રાજાઓનાં નામો ગણાવ્યાં છે, તે સઘળાં નામોને અંતે આદિત્ય પદ મૂક્યું છે; ગુહદત્તને પણ ગુહાદિત્ય કહ્યો છે અને તેના પુત્રને અપ્પ કહ્યો છે.^{૬૨} આ આકાશ-વાણીની દંતકથાનો મર્મ શો છે? જો કંઈ પણ મર્મ હોય તો એટલો જ જણાય છે કે તેઓ સર્વે આદિત્યોપાસક અથવા સૂર્યપૂજક હતા. ત્યારે વળી તેમાંથી એક ત્રીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. મહારાણા કુંભના એકલિંગમાહાત્મ્યમાં વિજયાદિત્યથી ગુહદત્ત સુધીના વંશજોને આનંદપુરના વિપ્રો એટલે વડનગરા નાગરો કહ્યા છે. અપ્પને પણ આનંદપુરથી આવેલ વિપ્ર કહેવામાં આવેલ છે. ત્યારે શું વડનગરા નાગરો સૂર્યપૂજક હતા? વડનગરા નાગરોનો ઇષ્ટદેવ તો હાટકેશ્વર એટલે શંકર-શિવ — મહાદેવ જ. પરંતુ જેમ બ્રાહ્મણમાત્રનો ઇષ્ટદેવ શંકર છતાં તેઓને પંચ દેવોનું એટલે શંકર, વિષ્ણુ, શક્તિ, ગણપતિ અને સૂર્યનું નિત્યપૂજન ફરજિયાત છે, તેવી ફરજ વડનગરા નાગરોની પણ છે. છતાં નાગરખંડનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે વડનગરમાં એટલે આનંદપુરમાં સમયે સમયે જૂદા જૂદા બ્રાહ્મણોએ અથવા રાજાઓએ પૃથક્ પૃથક્ દેવદેવીનાં મંદિરો બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરી છે. નાગરખંડના ૧૫૫મા અધ્યાયથી જણાય છે કે એ સમયે યાજ્ઞવલ્કય યોગીશ્વરે ત્યાં દ્વાદશ આદિત્યોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. પૂર્વમાળવામાં આવેલ પ્રાચીન વિદિશા અથવા અર્વાચીન ભીલસા નગરીના નિવાસી પુષ્પ નામના બ્રાહ્મણે ત્યાં તે આદિત્યોને માટે એક લઘુ મંદિર બંધાવી, સૂર્યોપાસના પ્રચલિત કરી હતી. (અ. ૧૫૫ – ૧૬૦.) ચંડશર્મા નામના એક નાગર બ્રાહ્મણે તે પુષ્પને અનિવાર્ય પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું, તે અપરાધ માટે નાગરોએ તેનો બહિષ્કાર

પદ : મેવાડના ગુહિલો

કયોં હતો. તે કારણથી પુષ્પ અને ચંડશર્મા સરસ્વતી નદીને તીરે આવેલ એક નગરમાં રહેવા ગયા, ત્યાં ચંડશર્માએ નાગરેશ્વર મહાદેવની અને પુષ્પે નાગરાદિત્ય અને શાકંભરી દેવીની પ્રતિષ્ઠા કરી (અ. ૧૬૧-૧૬૪). આ બંને બ્રાહ્મણોએ આસપાસના પ્રદેશમાં એ ત્રણે દેવદેવીનાં ઉપાસના પ્રચલિત કરી હશે. ચુડાણોની કુલદેવી શાકંભરી હતી. તે જ મુજબ વિજયાદિત્ય અને તેના વંશજોનો ઇષ્ટદેવ શંકર છતાં તેઓ સૂર્યના પણ ઉપાસક હોય, તો તેમાં કંઈ અસ્વાભાવિક નથી. બપ્પ રાવળનો ઇષ્ટદેવ તો શંકર જ હોવા છતાં, સ્વકુલના ઉપાસ્ય દેવ સૂર્યનું સ્મરણ સતત રાખવાને માટે શંકર અને સૂર્ય બંને દેવોનાં ચિત્રો તેઓએ પોતાના સિકકા ઉપર પડાવ્યાં હોય, એ યુક્તતર લાગે છે.

કદાચ તકરારની ખાતર બપ્પના સિક્કા ઉપરનું સૂર્યચિહ્ન સૂર્યવંશસૂચક છે એમ સ્વીકારીએ, તો પણ જેથી બપ્પ તેમ જ વિજયાદિત્ય સુધીના તેના પૂર્વજો વિપ્રો હતા, તે ઐતિહાસિક તથ્યને કંઈ બાધ આવતો નથી. હારીતરાશિ જેવા સમર્થ ધર્મગુરુની ઉત્તેજનાથી મૌર્યવંશના શૂદ્રરાજાને હરાવીને વિશાળ રાજ્યની સ્થાપના કરનાર તેમ જ ક્ષત્રિય રાજાઓની કન્યાઓ પરણી ક્ષત્રિય જાતિમાં ભળી જવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખનાર બપ્પ જેવો પરાક્રમી રાજા પોતાને સૂર્યવંશી ઠરાવવાને અને મનાવવાને પ્રયત્ન ઉદ્યોગ કરે, તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. હજુ આજથી લગભગ અઢીસેં પોણાત્રણસેં વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલા શિવાજી મહારાજનો દૃષ્ટાંત આપણી દૃષ્ટિસમીપ તાજે જ તરવર્યા કરે છે. મુસલમાનોના અત્યાચારોથી હિંદુધર્મને વિધ્વંસ થતો જોઈને જેઓનું હૃદય સળગી રહ્યું હતું, તેવા રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશથી, પ્રેરણાથી અને ઉત્તેજનાથી વિજ્ઞ-

પુરના મુસલમાન રાજ્યની એક દુર્ઘ જાગીરદારીમાંથી જેઓએ મહારાષ્ટ્રના સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરી એટલું જ નહિ, પણ ઔરંગઝેબ જેવા લીધણુ શત્રુને હંફાવીને એક અતિવીર્યવતી અને પ્રતિભાશાલી પ્રબળ સંગઠિત કરી, તેવા વીરપુરુષ શિવાજી-ને મેવાડના સીસોદિયા વંશ સાથે મેળવી દેવાને સુપ્રસિદ્ધ નિર્ણય-સિંધુના કર્તા કમલાકર ભટ્ટના ભત્રીજા, કાશી જેવા ક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રીઓના અધ્યક્ષસ્થાને વિરાજનાર વિશ્વેશ્વર ભટ્ટ અથવા ગાગાભટ્ટ જેવા સમર્થ વિદ્વાન્ મળી આવ્યા; તો જેનામાં રામ-દાસ સ્વામી જેવી તપશ્ચર્યા અને પેશ્વાના ગુરુ બ્રહ્મેન્દ્રસ્વામી જેવી રાજનીતિકુશલતા, તેમ જ કદાચ ગાગાભટ્ટ જેવી શાસ્ત્ર-જ્ઞતા એ ત્રણેનું મિશ્રણ થયું હોય તેવા હારીતરાશિ, બખ્ષ જેવું પાત્ર મળ્યા પછી, પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરવામાં કયાશ રાખે ખરા? હારીતરાશિની પ્રેરણા અને ઉત્તેજનાથી બખ્ષે ‘હું સૂર્યવંશી રઘુકુલવંશજ છું.’ એવી ઘોષણા કરી હોય અને તેની પુષ્ટિ માટે સિક્કા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન પડાવ્યું હોય, તો તે બનવા યોગ્ય છે. છતાં, શિવાજીના સમયથી અઘાવધિ તેઓ-ના ક્ષત્રિયત્વનો વિષય વિવાદગ્રસ્ત થઈ રહ્યો છે. આજથી પચીસત્રીશ વર્ષ પહેલાં, શિવાજીના વંશજ કોલ્હાપુરના મહારાજાના સંબંધમાં ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ જે કોલાહલ મચાવ્યો હતો, અને તેને પરિણામે તેઓને તે પ્રસંગે જે વિપત્તિઓ સહન કરવી પડી હતી, તે હકીકત કદિ પણ વીસરાય તેવી નથી. તેવી રીતે બખ્ષ રાવળ પછી તેઓના ક્ષત્રિયત્વની ચર્ચાએ ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું હશે. ત્યાર પછી કોઈ પણ ગુહિલ રાજાના સિક્કા ઉપર સૂર્યનું ચિહ્ન જોવામાં આવતું નથી, તેનું તે કારણ પણ હોઈ શકે.

એ સઘળી ચર્ચામાંથી ફક્ત એ જ થાય છે કે, બખ્ષના

૫૮ : મેવાડના ગુહિલો

સોનાના સિક્કા ઉપર રહેલું સૂર્યચિહ્ન સૂર્યપૂજનું સૂચક હોય, અથવા બપો પોતાને સૂર્યવંશી મનાવવાને પડાવું હોય. પરંતુ તેથી કોઈ પણ રીતે તેઓનું સૂર્યવંશત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

૬. દંતકથાઓ અને તેઓના મર્મ

(ક) વલ્લીપુરના અંતિમ રાજા શીલાદિત્યની દંતકથા

મેવાડના ગુહિલોના મૂલપુરુષોના સંબંધમાં અનેક ચમત્કારિક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. કર્નાલ ટોડે તે પૈકી એક કથાનું સવિસ્તર વર્ણન પોતાના ગ્રંથમાં કર્યું છે. તે કથામાં ગુહદત્ત અને તેના વંશજ બપોને આનંદપુરના વિપ્ર એટલે વડનગરના નાગર શા માટે કહેવામાં આવતા હતા, તેનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. એ દંતકથા ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે પૂર્વકાળમાં ગુહિલોના મૂલપુરુષો શીલાદિત્ય, વિજયાદિત્ય, નાગાદિત્ય, ગુહદત્ત અને બપોને આનંદપુરના નાગરપ્રાહ્મણો માનવામાં આવતા હતા. પરંતુ ક્ષત્રિયત્વમાં રાજત્વની પ્રતિષ્ઠા માનનારાઓને તે તથ્ય અથવા સત્ય રચતું ન હતું. તેથી તે સત્યને કદપનાના સ્તરોમાં દાટી દેવાનો પ્રયાસ થવા માંડ્યો. મેવાડના ગુહિલોના મૂલપુરુષો જ્યારે નાગરપ્રાહ્મણો ન હતા, ત્યારે કોણ હતા, ક્યાંથી આવ્યા અને ચિતોડના ઘણી શી રીતે થઈ બેઠા, એ પ્રશ્નોનું પ્રથમ સમાધાન જૈનોએ કરી નાખ્યું. વલ્લીપુરમાં જૈનોને ઘણો આશ્રય મળતો હતો. વલ્લીપુરનો અંતિમ રાજા શીલાદિત્ય હતો અને કોઈ વિદેશીઓના હાથથી માર્યો ગયો હતો, તે ઇતિહાસ તેઓના સ્મરણમાં હતો. સાથે સાથે બપોનો એક પૂર્વજ શીલાદિત્ય નામનો થઈ ગયાનું પણ તેઓ જાણતા હતા. હવે વધારે શું જોઈએ? વલ્લીપુરનો શીલાદિત્ય તે જ બપોનો પૂર્વજ શીલાદિત્ય, એમ તેઓએ ચોક્કસ બેસાડી દીધું. પરંતુ વલ્લીપુરના રાજાઓ વળી સૂર્ય-

વંશી શી રીતે હતા ? વલ્લીપુરના રાજાઓ ગમે તે કુલના હોય, છતાં શીલાદિત્ય તો સૂર્યવંશી હોતો, એવી કથા તેઓએ બેઠી કાઢી. કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાતના એક ગામ કૈયરમાં દેવાદિત્ય નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેની પુત્રી બાળવિધવા થઈ હતી. પુત્રીને પાંડવોનાં માતાજી કુંતાજીની પેઠે સૂર્યદેવનો સિદ્ધમંત્ર પ્રાપ્ત થયો. કુંતાજીની જેમ તેઓએ પણ તે મંત્ર અજમાવ્યો. તુર્ત કર્ણની જેમ એક પુત્ર તેને પ્રાપ્ત થયો. તેનું નામ તેણે ગુપ્ત રાખ્યું. ગુપ્ત મોટો થયો, સૂર્યદેવે તેને અજિત શસ્ત્ર આપ્યું, તેના યોગથી વલ્લીપુરના રાજાને તેણે હરાવી તેનું રાજ્ય પોતે જીતી લીધું, અને તેણે પોતે પોતાનું નામ શીલાદિત્ય રાખ્યું. છેવટે ઇ. સ. ૫૨૪માં મલ્લેશ્વર રાજાની સાથેના વિગ્રહમાં તે મરાયો, અને વલ્લીપુરનો તે મલ્લેશ્વરે નાશ કર્યો. તેની એક ગર્ભવતી રાણી પુષ્પાવતી વડનગર પાસે આવેલ પર્વતની ગુફામાં ભરાઈ બેઠી. ત્યાં તેને એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, તેનું નામ ગુહ રાખ્યું. પુષ્પાવતીએ પોતાના પુત્ર ગુહને વડનગરની એક નાગરબ્રાહ્મણી કમલાવતીને સોંપ્યો. તેણે તેનું સારી રીતે લાલનપાલન કર્યું. ગુહદત્ત મોટો થયો, પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે તેણે ઇંડરના ભીલ રાજાને દગાથી મારી નાખ્યો અને તેનું રાજ્ય પોતે બચાવી બેઠો. તેની આઠમી પેઢીએ નાગાદિત્ય થયો, ભીલોએ તેને અકસ્માત્ મારી નાખ્યો, અને ઇંડરનું રાજ્ય પાછું પોતાને હસ્તગત કર્યું. નાગાદિત્યને ત્રણ વર્ષની વયના બાળ્ય નામનો એક પુત્ર હતો. તેના કુટુંબીઓએ તે બાળ્યને તે જ વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણોને સોંપ્યો, અને સઘળા રજપૂતો ઇંડર છોડી નાસી ગયા. વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણો તે બાળ્યને લઈને મેવાડના પરાશર નામના તપોવનમાં ગયા. તે વનમાં ત્રિકૂટ નામના પર્વતની તળેટીમાં નાગહૃદ (નાગદા) નામનું

૬૦ : મેવાડના ગુહિલો

ગામ હતું. ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર બ્રાહ્મણો તપ કરતા હતા. નાગરબ્રાહ્મણોએ તે બ્રાહ્મણોને બપ્પ સોંપ્યો. બપ્પ તે બ્રાહ્મણોની ગાયો ચારતો હતો. તે પૈકી એક ગાય ઝાડોના ઝુંડમાં આવેલ એક શિવલિંગ ઉપર દૂધધારા કરતી હતી, અને પાસે તપ કરતા બેઠેલ તપસ્વીને દૂધ દોહવા દેતી હતી. તે કૌતુક બપ્પે જોયું, તેનું હૃદય ભેદાયું, તેણે ત્યાં તપશ્ચર્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તપ કરનાર તપસ્વી હારીતરાશિ હતા, તેની તે બપ્પે ભક્તિભાવથી સેવા કરી અને હારીતે તેને શૈવદીક્ષા આપી. છેવટે હારીતરાશિ જ્યારે વિમાનમાં બેસી કૈલાસમાં જતા હતા, ત્યારે તેઓએ તેને એકલિંગ મહાદેવના દિવાનનું પદ આપ્યું, ચિતોડની રાજ્યપ્રાપ્તિનું વરદાન આપ્યું, અને તેનું શરીર અછેદ બનાવી દીધું. બપ્પને ત્યાર પછી તુર્ત સુપ્રસિદ્ધ નાથગુરુ ગોરખનાથજીનાં દર્શન થયાં, તેઓએ તેને અનિત્ય તલવાર આપી તે સર્વના યોગથી અને ચિતોડના મોરી રાજાના એક સામંત માનસિંહની સાહાય્યથી તેણે રાજાને હરાવ્યો અને મારી નાખ્યો; તેનું રાજ્ય પોતે કબજે કર્યું અને એક વિસ્તીર્ણ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ૬૩

આ કથાનું વિશેષ વિવેચન હવે પછી કરવામાં આવશે. અહીંનાં તો એટલી જ નોંધ બસ થશે કે ગુહિલોના મૂલ પુરુષ શીલાદિત્યનો જન્મ સૂર્યમંત્રના યોગથી બ્રાહ્મણી વિધવાથી થયો હતો, સૂર્યપુત્ર મનુના વંશ સાથે તેને કંઈ સંબંધ ન હતો. તેનો પુત્ર ગુહલત્ત અને તેનો વંશજ બપ્પ બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં આવ્યાથી એ બંને બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા હતા.

૬૩. ટાડ રાજસ્થાન, પ્ર, ૧, ૫, ૪-૧૭ (સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયનું ગુજરાતી ભાષાંતર).

(ખ) જોધપુરના દિવાન મુહલોત નૈણસીની ખ્યાતમાં આપેલી
દંતકથા

બીજી કથા મુહલોત નૈણસીએ પોતાની ખ્યાતમાં આપી છે. મુહલોત નૈણસી ઔરંગઝેબના સહાયક જોધપુરના મહારાજ જશવંતસિંહના દિવાન હતા. (ઇ. સ. ૧૬૧૦-૧૬૭૦). તેઓએ મહારાજની આજ્ઞાથી બહુ શોધખોળ કરી, રજપુતાનાનો એક બૃહદ્ ઇતિહાસ રચ્યો છે. (‘ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ’ ભૂમિકા પૃ. ૨૨-૨૪). તે ઇતિહાસમાં તેઓએ મેવાડના ગુહિલોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં એક બીજી દંતકથા આપી છે. તેના સાર એટલો જ છે કે મેવાડના ગુહિલવંશનો મૂલપુરુષ સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય જાતિનો હતો. તે એક યુદ્ધમાં મરાયો. તેની સગર્ભા રાણી મેવાડના નાગહૃદ (નાગદા) ગામમાં આવી; ત્યાં તેને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. તે પુત્રને તે રાણીએ વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણ વિજયાદિત્યને સોંપ્યો, અને પોતે સતી થઈ. વિજયાદિત્યે તે બાલકનું પોતાના પુત્રવત્ લાલનપાલન કર્યું. તેની દશ પેઢીના વંશજો બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા હતા. છેવટે ગુહદત્ત થયો તેણે રાજ્ય મેળવ્યું, અને તેના વંશજો ગુહિલો કહેવાયા. (પૃ. ૩૮૨-૩૮૩). તે ગુહદત્તને અપ્પ નામનો એક પુત્ર થયો. મેવાડમાં આવેલ નાગહૃદ (નાગદા) નામના ગામ પાસે એક તપોવનમાં હારીતરાશિ રાષ્ટ્રશ્યેના દેવી ઉપર બાર વર્ષથી તપ કરતા હતા. તેઓનાં તે અપ્પને દર્શન થયાં. અપ્પે પણ તેઓની બાર વર્ષ સુધી સેવા કરી. આથી હારીતરાશિએ પ્રસન્ન થઈને અપ્પને રાજ્ય અપાવવાની દેવીને પ્રાર્થના કરી. દેવીની સૂચનાથી હારીતે એકલિંગ મહાદેવની આરાધના કરી. મહાદેવ પ્રસન્ન થયા અને હારીતરાશિની ઇચ્છાનુસાર તે અપ્પને ચિતોડનું રાજ્ય મળવાનું વરદાન આપ્યું. (પૃ. ૪૨૬-૪૨૭). એ

૬૨ : મેવાડના ગુહિલો.

રીતે મહાદેવ અને દેવીના અનુગ્રહથી બપ્પને ચિતોડનું રાજ્ય મળ્યું. આખી દંતકથાનો નિષ્કર્ષ દિવાનશ્રીએ નીચે પ્રમાણે એક જ હુકામાં આપ્યો છે :

આદ્ય મૂલ ઉત્પત્તિ વ્રહ્મ ધિણ સ્ત્રી જાણાં ।

આણંદપુર સિંગારનગર આહાર વસ્ત્રાણાં ॥

(પૃ. ૩૮૨).

(અર્થાત) ‘ મેવાડના ગુહિલોની મૂળ ઉત્પત્તિ આનંદપુરના અત્તલણથી થઇ છે. ’ એમ તેઓએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

બંને કથાઓનો નિષ્કર્ષ તો એક જ છે. જૈનોએ વલ્લી રાજા શીલાદિત્ય સાથે ગુહદત્તનું ખેસાડેલું ચોકડું કેવલ નિષ્ફળ ગયું છે. તેનું મિથ્યાત્વ પ્રથમ આ ગ્રંથમાં યુક્તિપુરઃસર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. એટલે અહીંયાં તેનું પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. એટલું જ કહીને વિરમીએ છીએ કે મેવાડના ગુહિલોના મૂલપુરુષ ગુહદત્તને વલ્લીપુરના કોઇ પણ રાજા સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ હતો નહિ. વલ્લીપુરનો નાશ ઇ. સ. ૫૨૪માં નહિ, પણ ઇ. સ. ૭૭૫માં થયો હતો.

ગુહદત્તનો કાળ મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૫૬૬નો ગણાયો છે. તે સમયે વલ્લીપુર ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યું હતું. છતાં બંને કથાઓમાંથી એક જ પ્રકારનો ધ્વનિ સ્કુરે છે. ગુહદત્તનો મૂલ પુરુષ વડનગરનો નાગર બ્રાહ્મણ વિજયાદિત્ય હતો; તેના વંશજ ગુહદત્તે નાનું સરખું રાજ્ય મેળવ્યું; તેનો પુત્ર બપ્પ થયો; બપ્પ સુધીના વિજયાદિત્યના વંશજો બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા હતા. મેવાડના નાગહુદ ગામ પાસે આવેલ એકલિંગ મહાદેવ ઉપર તપશ્ચર્યા કરનાર નાયસાધુ હારીતરાશિના અનુગ્રહથી બપ્પને ચિતોડના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઇ. ગુહદત્ત ઉપરથી તેના વંશજો

ગુહિલ કહેવાયા. અપ્પે રાજ્ય મળ્યા પછી ક્ષત્રિયધર્મ સ્વી-
કાર્યો અને ત્યારથી તે અને તેના વંશજો સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયો
મનાવા લાગ્યા. આ ઐતિહાસિક સાદા અને ટૂંકા સત્યનું રૂપાં-
તર કરવાની ખાતર જ દંતકથાઓ ઘડવામાં આવી. પ્રાયશ
જનસમૂહની મનોદશાને તેમ જ સંસ્કારિતાને અનુસરીને જ
દંતકથાની જાળ ગૂંથવામાં આવે છે, અને તે જાળમાં લોકને
અરુચિકર સત્યને છુપાવી દેવામાં આવે છે. આપણા અંગ્રેજ
રાજ્યકર્તાઓના સંબંધમાં જે એક દંતકથા જનતામાં પ્રચલિત
છે, તે કોણ જાણતું નથી? અંગ્રેજોનો પહેરવેશ જૂદો, શરીર-
નો રંગ જૂદો, ભાષા જૂદી, ચહેરો પણ જૂદો જ! તેઓ એક
દમ આખા હિંદુસ્થાનના ધણી શી રીતે થઈ બેઠા! જનતાની
અંધશ્રદ્ધાનો, જનતાની નિર્બળતાનો દંતકથા જોડનારે લાલ લઈ
લીધો. કહેવામાં આવે છે કે પૂર્વ જન્મમાં તેઓ રામચંદ્રજી-
ને સાહાય્ય કરનાર અને સીતાજીની શોધ કરનાર વાંદરાઓ
હતા. રામ અને સીતા જેવાં ઇશ્વર અને શક્તિએ તેઓને યોગ્ય
બદલો આપવો જ જોઈએ. રામચંદ્રજીએ વરદાન આપ્યું કે
'જાઓ, પૂર્વજન્મમાં તમે આખા હિંદુસ્થાનના ધણી
થશો.' બસ! ભોળા અને નિર્બળ થઈ ગયેલા હિંદુઓને
આથી વધારે શું જોઈએ? અંગ્રેજોના સ્વામિત્વની કથા તેઓને
ગળે ઝટ ઊતરી ગઈ! વશે કે કવશે ધણીની ગુલામગીરી તો
તેઓને કરવી જ હતી! આ કથાથી પોતાની નિર્બલતાનો
ખુલાસો થઈ ગયો! હજુ પણ ધર્મઘેલી, દેવદેવીઓમાં ભ્રમણ
કર્યા કરતી હિંદુ જનતાની ભોળી અને નિર્બલ મનોદશાનો
કોણ લાલ લેતું નથી? જેઓને જેમ કાવે તેમ હાંક્યે રાખે છે,
બિચારી ભોળી હિંદુ પ્રજા તેવા જાદુગરોની જાળમાં ફસાય છે
અને જ્યાં ઘસડે ત્યાં ઘસડાઈ જાય છે!

ઉપરની કથાઓનું મિથ્યાત્વ વિદ્વદ્વ્યં ઓઝાશ્રીએ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યું છે. (પૃ. ૩૮૫-૩૮૯ તથા ૪૧૮-૪૨૦). છતાં પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે તે કથાની ઉપેક્ષા કરી છે, તેઓની ઉપર કટાક્ષ કરતાં, તે પ્રસંગે તે જ કથાનું પ્રમાણ શા માટે આગળ ધરે છે, તે સમજી શકાતું નથી (પૃ. ૩૮૩).

રામચંદ્રજીના વાનરોની કથામાંથી જેમ અંગ્રેજોએ હિંદુસ્થાનનું રાજ્ય મેળવ્યું એટલું જ ઐતિહાસિક સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ઉપરની બન્ને કથાઓમાંથી ગુહિલોના મૂલપુરુષો આનંદ-પુરના બ્રાહ્મણો હતા અને તેઓના વંશજો ક્ષત્રિય જાતિમાં ભળવાથી ક્ષત્રિયો કહેવાયા, -એટલું જ ઐતિહાસિક સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેની આસપાસ ગૂંથવામાં આવેલ સઘળો કથાભાગ કલ્પિત જ છે, એમ સહજ સિદ્ધ થાય છે.

૪. દ્વિતીય વિભાગ

ગુહિલવંશજોનું ક્ષત્રિય દર્શાવનારાં પ્રમાણો

૧. રાણા શક્તિકુમારનો આદ્યપુરનો શિક્ષાલેખ

[વિદ્વદ્વ્યં ઓઝાશ્રીએ ગુહિલોના મૂલપુરુષોનું વિપ્રત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણોની સામે તેના વંશજોનું ક્ષત્રિયત્વ દર્શાવનાર પ્રમાણો મૂક્યાં છે. પરંતુ તેવી યુક્તિથી સ્વમતનું મંડન અને પરમતનું ખંડન શી રીતે થઈ શકે છે ? અપે ક્ષત્રિયત્વ ધારણ કર્યા પછી તેના વંશજોને ક્ષત્રિય કહેવા સામે કોણે વાંધો ઉઠાવ્યો છે ? સ્વમતને સાધક વચનો પ્રામાણિક અને બાધક વચનો અપ્રામાણિક - એવો આગ્રહ ઇષ્ટ છે ? છતાં જ્યારે તેવો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તેનું સમાલોચન પણ આવશ્યક થઈ પડે છે. સૌથી પ્રાચીન વિ. સં. ૧૦૩૪ ઇ. સ.

૯૭૭નો રાણા શક્તિકુમારનો આટપુરનો શિલાલેખ છે. તે લેખના પ્રથમ શ્લોકમાં જ મેવાડના ગુહિલોના મૂલપુરુષ ગુહદત્તને આનંદપુરનો વિપ્ર કહ્યો છે. તે લેખનો છઠ્ઠો શ્લોક નીચે મુજબ છે.

અવિકલકલાધારો ધીરઃ સ્ફુરદ્વરલસત્કરો ।

વિજયવસતિઃ ક્ષત્રક્ષેત્રં ક્ષતાહતિસંહતિઃ ॥

સમજનિ જના.....પ્રતાપ તરન્દૂતો ।

વિભવમવનં વિદ્યાવેદી નૃપો નરવાહનઃ ॥

(‘રાજપૂતાનેકા કતિહાસુ,’ પૃ. ૩૭૮).

(અર્થાત્) ગુહદત્તથી ૧૮મી પેઢીએ અને બપ્પથી ૧૧મી પેઢીએ થઇ ગયેલ નરવાહનને ‘ સકલકલાસંપન્ન, ધૈર્યવાન, વીરબાહુ, વિજયનું ધામ, ક્ષત્રિયોનું ક્ષેત્ર (ઉત્પત્તિસ્થાન), શત્રુઓનો સંહારક, વૈભવનું ભવન અને વિદ્યાની વેદી કહેલ છે. ^{૬૪}

ગુહદત્ત અને બપ્પના વંશજ નરવાહનને ક્ષત્રિયોનું ઉત્પત્તિસ્થાન કહેલ છે, તેમાં કશી પણ વિપ્રપત્તિ નથી. બપ્પે ક્ષત્રિય ધર્મ ધારણ કર્યો, ક્ષત્રિય કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં, તેના વંશજે ક્ષત્રિયો કહેવાયા, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? નરવાહનને લગાડેલ ક્ષત્રક્ષેત્ર પદ પ્રામાણિક અને તે જ સ્થળે ગુહદત્તને લગાડેલ વિત્રકુલાન્દનો મહોદેવઃ એ પદો અપ્રામાણિક એમ શા માટે? વસ્તુતઃ બન્ને પદો સમાન પ્રમાણ છે અને સમુચિત પણ છે.

આ સ્થળે ક્ષત્રક્ષેત્ર પદમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો મર્મ રહ્યો છે. નરવાહનને ક્ષત્રિયોનું ખીજ કહેલ નથી, પણ ક્ષેત્ર

૬૪. Indian Antiquary, Vol.39 p. 191 તથા ટોડ રાજસ્થાનનું ગુજરાતી ભાષાંતર, (સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયનું સંસ્કરણ), ભા. ૧ પૃ. ૬૫.

૬૬ : મેવાડના ગુહિલો

કહેલ છે. તે ઉપરથી શું સૂચિત થાય છે? નરવાહનનું મૂલ ધીજત્વ (Sperm) તો વિપ્રનું જ છે, પરંતુ ક્ષેત્ર એટલે રજસ્તત્વ (Ovum) ક્ષત્રિયનું છે, એમ જાણે કે અજાણે સૂચિત થઈ ગયું છે, તે ઉપર ઓઝાશ્રીનું લક્ષ ગયું નથી.

૨. રાણા સમરસિંહના આખું ઉપરના અચળેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ

ગુહદત્તથી ૪૧મી પેઢીએ અને અપ્પથી ૩૪મી પેઢીએ થઈ ગયેલ રાણા સમરસિંહના ઇ. સ. ૧૨૭૪ની સાલના રસિયારાજની છત્રીના શિલાલેખનું તથા ઇ. સ. ૧૨૮૫ની સાલના અચળેશ્વર મહાદેવના મંદિરના શિલાલેખનું વિવેચન કર્યું છે. રસિયારાજની છત્રીના લેખમાં અપ્પને સ્પષ્ટ રીતે આનંદપુરનો વિપ્ર કહ્યો છે. અચળેશ્વરના લેખનો ૧૧મો શ્લોક નીચે મુજબ છે :

હારીતાત્કિલ બળ્લકોઽગ્નિવલયવ્યાજેન લેભે મહઃ ।

ક્ષાત્રં ધાતુનિમાદ્ વિતીર્ય મુનયે બ્રાહ્મં સ્વસેવાન્છલાત્ ॥

એતેઽયપિ મહીમુજઃ ક્ષિતિતલે તદ્વંશસંભૂતયઃ ।

શોભંતે સુતરામુપાત્તાવપુષઃ ક્ષાત્રા હિ ધર્મા ઇવ ॥ ૬૫

આ શ્લોકનું સવિસ્તર વિવરણ અને વિવેચન પાછળ કર્યું છે; એટલે અહીં આં તેની પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. આખા શ્લોકનો સાર એટલો જ છે કે અપ્પે પોતાનું બ્રહ્મતેજ (બ્રાહ્મણપણું) હારીતરાશિને આપ્યું, તેના બદલામાં તેણે તેઓની પાસેથી ક્ષાત્રતેજ (ક્ષત્રિયત્વ) લીધું.

ત્યાર પછી તેના વંશના રાજાઓ શરીરધારી ક્ષાત્રધર્મો જાણે

હોય નહિ, તેવા અઘાપિ પર્યન્ત પૃથ્વી ઉપર શોભે છે. આખો શ્લોક સરલ અને સ્પષ્ટ છતાં, તેમ જ બન્ને શિલાલેખો સાથે સાથે વાંચતાં તેમાંથી એક જ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે છતાં બપ્પ બ્રાહ્મણ ન હતો, પરંતુ તેના પૂર્વજોએ બ્રાહ્મણધર્મ માત્ર ધારણ કર્યો હતો, એવો અર્થ વિદ્વદ્વર્ચ ઓઝાશ્રી શી રીતે કરે છે, તે સમજી શકતું નથી. ઇતર સર્વ પ્રસંગોમાં દંત-કથાઓનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કરવા છતાં એક પ્રસંગે જ તેનું શરણ લેવું યોગ્ય છે? મારીમચડીને ધારેલો અર્થ કરવાનો આગ્રહ હોય, ત્યારે તો કંઈ ઉપાય નહિ; પરંતુ આ સ્થલે તો મારતાં અને મચડતાં પણ તેવો અર્થ થઈ શકતો નથી.

એટલું જ નહિ પણ શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ પૂર્વાર્ધને વિરોધક નથી, પણ પુષ્ટિકારક છે. તેનો શો આશય છે? તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ‘તેના (બપ્પના) વંશના રાજાઓ બાણે શરીરધારી ક્ષાત્રધર્મો હોય નહિ, તેવા અઘાપિ પર્યન્ત શોભે છે.’ અર્થાત્ તેઓ સાક્ષાત્ ક્ષત્રિયો નહિ, પણ ક્ષત્રિયો જેવા છે, તે જ ઉત્તરાર્ધનો આશય છે. રાણા સમરસિંહના સમયમાં તો એક જ માન્યતા હતી કે બપ્પના વંશને વિપ્રમાંથી ક્ષત્રિયો થયા; મૂલપુરુષાગત ક્ષત્રિયત્વ તેઓમાં નહોતું.

૩. રાણા મોકલસિંહનો ઋષ્યશૃંગાશ્રમમાં આવેલ વાવનો શિલાલેખ

વિદ્વદ્વર્ચ ઓઝાશ્રીએ આ વિભાગને ઉપયુક્ત ત્રણ પ્રમાણો આપ્યાં છે. તે પૈકી ત્રીજું પ્રમાણ રાણા મોકલસિંહના શિલાલેખનું છે. મોકલસિંહ મહારાણા કુંભાના પિતા થતા હતા. તેઓનો રાજ્યકાલ ઇ. સ. ૧૪૨૦થી ઇ. સ. ૧૪૩૩ સુધીનો છે. તેઓ ગુહકત્તથી ૪૬મી પેઢીએ અને બપ્પથી ૩૯મી પેઢીએ થઈ ગયા છે. તેઓએ ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાં પોતાની વાઘેત્રી રાણી ગૌરામ્બિકાના પુણ્યાર્થે વિ. સં. ૧૪૮૫ ઇ. સ.

૬૮ : મેવાડના ગુહિલો

૧૪૨૮માં એક વાવ ખંધાવીને તેમાં એક શિલાલેખ જડાવ્યો છે.
(‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ’ પૃ. ૫૮૭-૫૮૮) તે લેખમાં એક
શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

एवं सर्वमकंटकं समगमद् भूमंडलं भूयति—

हृम्मीरो ललनास्मरः सुरपदं संपालयं काश्चित्समाः ॥

सम्यग्बर्महरं ततः स्वतनयं सुस्थाप्य राज्ये निजे

क्षेत्र क्षत्रियवंशमंडनमणिं प्रत्यर्थिकालानलं ॥

(પૃ. ૩૮૨)

(ભાવાર્થ) એ પ્રમાણે કામદેવ સરખા રાણા હમીરે શત્રુઓથી
સ્વરાજ્યને નિષ્કંટક કર્યું; કેટલાંક વર્ષો રાજ્ય કર્યું; ત્યાર પછી ક્ષત્રિય
વંશના અલંકારરૂપ, અભેદ કવચ ધારણ કરનાર, કાલના પણ કાલરૂપ
પોતાના પુત્ર ક્ષેત્રસિંહને પોતાનું રાજ્ય સોંપી, પોતે સ્વર્ગવાસ કર્યો.

રાણા મોકલસિંહના પુત્ર મહારાણા કુંભે પોતાના વંશના
ઇતિહાસનું સંશોધન કરાવી જે હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી છે,
(જુઓ, પાછળ), તેના ખંડનાર્થે વિદ્વદ્વર્ચ ઓઝાશ્રીએ આ
શ્લોક રજૂ કર્યો છે. આ શ્લોકમાં રાણા હમીરના પુત્ર
ક્ષેત્રસિંહને ક્ષત્રિય કહેલ છે, તે સત્ય છે. પરંતુ તેથી મહા-
રાણા કુંભે મૂલપુરુષ ગુહલત્તને આનંદપુરનો વિપ્ર એટલે વડ-
નગરનો નાગર કહ્યો છે, તેને શી રીતે બાધ આવે છે? આ
શ્લોકમાં મૂલપુરુષ વિષે કંઈ ઇસારો પણ કર્યો નથી. તેના
વંશજો ક્ષત્રિયો કહેવાતા હતા, તેની સામે કોઈને વાંધો પણ
નથી. અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ત્રણે પ્રમાણો મેવાડના ગુહિલોના મૂલ
પુરુષોના વિપ્રત્વને યત્કિંચિત પણ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, તે
નિર્વિવાદ સ્પષ્ટ છે.

૫. તૃતીય વિભાગ

મેવાડના ગુહિલવંશજોમાં ક્ષત્રિયત્વ પ્રાપ્ત થવાનાં કારણો

પાછળ મેવાડના ગુહિલોના વિપ્રત્વ વિષે જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તેમાં તેઓના વંશજો શા માટે ક્ષત્રિયો કહેવાયા, તેનાં કારણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. છતાં આ વિભાગમાં તેનું વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે. ગુહલ્લ-ત-થી ૪૧મી પેઢીએ અને ૭૦૦ વર્ષે તેમ જ અખ્પથી ૩૪મી પેઢી-એ અને ૫૦૦ વર્ષે સમરસિંહ થઈ ગયા. તે સમરસિંહના સમયના ઇ. સ. ૧૨૮૨ના રસિયારાજની છત્રીના શિલાલેખમાં-થી અને ઇ. સ. ૧૨૮૫ના અચળેશ્વર મહાદેવના શિલાલેખમાંથી સૌથી પહેલો આ વિષયનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. (જુઓ, પાછળ). તે સમય સુધી તો માત્ર એટલી જ માન્યતા હતી કે નાગહૃદ ગામ પાસે આવેલ એકલિંગ મહાદેવના મંદિરમાં હારીતરાશિ તપ કરતા હતા; અખ્પ ત્યાં જઈ ચડ્યો, અને હારીતરાશિની તેણે સેવા કરી, અને એકલિંગ મહાદેવની ઉપાસના કરી. હારીતરાશિને એકલિંગ મહાદેવે સોનાનું કડું અથવા ઝેડી આપી હતી, તે તેઓએ અખ્પને આપી અને તેમાં ક્ષત્રિયત્વનું આરોપણ કર્યું; અખ્પ પોતે બ્રાહ્મણ હતો તેણે બ્રાહ્મણપણાનો ત્યાગ કર્યો. મહાદેવ અને હારીતરાશિના અનુગ્રહથી તેને ચિતોડનું રાજ્ય મળ્યું. ત્યારથી તેના વંશજો ક્ષત્રિયો કહેવાયા.^{૬૬} પરંતુ સમરસિંહના રાજ્યકવિ વેદ-શર્માને ગુહિલોના ઇતિહાસનું નિર્જ્ઞાન જ્ઞાન તો ન હતું. અખ્પથી આઠમી પેઢીએ થઈ ગયેલ પૂર્વજ ગુહલ્લ-ત-ના નામનું રૂપાંતર

૬૬, Bhavnagar Inscriptions, p. 75, verses 9-11 and p. 85, verses 8-12.

કરી, તેણે શુહિલ લખ્યું છે, અને તેને બાપનો પુત્ર કહ્યો છે. વસ્તુતઃ શુહિલ વ્યક્તિવાચક નામ નથી પણ અવટંકવાચક છે. અર્થાત્ તે ઉપરથી જણાય છે કે સમરસિંહના સમયમાં સ્વ-વંશના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર અંધકાર છવાતો જતો હતો.

ત્યાર પછી ૧૦૦ વર્ષે મહારાણા કુંભે પોતાના વંશના ઇતિહાસનું સંશોધન કરાવ્યું, અને તે ઇતિહાસ શિલાલેખોમાં તથા ગ્રંથોમાં ગૂંથી દીધો (જુઓ પાછળ). તેઓના પુત્ર રાયમલજીએ એકલિંગ મહાદેવના મંદિરમાં ઇ. સ. ૧૪૯૭માં એક લેખ કેાતરાવ્યો. તેમાં પ્રસ્તુત વિષયના સંબંધમાં યથાર્થ અને સવિસ્તર ઇતિહાસ આપ્યો છે. તે લેખમાંથી નીચે પ્રમાણે વચનો પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી મેદપાટભુવિ નાગહદે પુરેડ્ભૂત ॥

વાપ્યો દ્વિજઃ શિવપદાર્પિતચિત્તઙ્ગિતિઃ ॥૧૨॥

શ્રીમન્નિકટગિરિમંદિરમારારાધ ॥

હારીતરાશિરિહ શંકરમેકલિંગં ॥૧૩॥

હારીતરાશિરભવદ્ ગુરુસ્ય સાક્ષાદ્ ॥

આરાધ્ય શંભુમમજત્ પરનાં મુદં યઃ ॥૧૪॥

આશાસ્યતેશકૃપયા મુનિના ચ તેન ।

વંશસ્ય નિર્જિત વિરુદ્ધમધીશ્વરત્વં ॥૧૫॥

હારીતરાશિવચનાદ્ વર્ષમિદુમૌલે- ।

રાસાદ્ય સ દ્વિજવરો નૃપતિર્ભૂ ॥

પર્યગૃહન્નૃપસુતાઃ શતશઃ સ્વશત્તયા ।

ડૈૈષીચ રાજકમિલાં સકલાં બુભોજ ॥૧૬॥ ૬૭

(ભાવાર્થ) મેવાડમાં આવેલ નાગહદ નામના નગરમાં અપ્પ શંકર ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા. ૧૨

તે જ સ્થળે ત્રિકૂટપર્વત ઉપર એકલિંગ મહાદેવના મંદિરમાં હારીતરાશિ પણ તે મહાદેવની આરાધના કરતા હતા. ૧૩

શંકરની આરાધનાથી પ્રસન્ન થયેલ હારીતરાશિ અપ્પના ગુરુ થયા. અને શંકરની કૃપાદૃષ્ટિથી તે મુનિએ અપ્પને વંશપરંપરા સુધી અગ્નિત્વ રાજ્ય મળવાનું વરદાન આપ્યું. ૧૪

શંકરના અનુગ્રહથી અને હારીતરાશિના વરદાનથી તે બ્રાહ્મણવર્ષ અપ્પે રાજ્ય મેળવ્યું, અનેક રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં, અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યો પોતાના બાહુબળથી જીતી લીધાં અને એક મોટા રાજ્યની સ્થાપના કરી. ૧૬

ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલા શ્લોકોમાંથી છેલ્લા શ્લોકમાંથી ગુહિલ વંશમાં ક્ષત્રિયત્વ શા માટે પ્રાપ્ત થયું, તેનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે આપ્યું છે. તે શ્લોકમાં ચોકખી રીતે કહ્યું છે કે મહાદેવ અને હારીતરાશિના અનુગ્રહથી તેને મોટું રાજ્ય મળ્યું. અર્થાત્ શિવાજીને પ્રેરણા કરનાર જેમ રામદાસ સ્વામી હતા, પત્તાના બુદ્ધેલ રાજા છત્રસાલને પ્રેરણા કરનાર જેમ પ્રાણનાથજી હતા,^{૬૮} તેમ અપ્પને પ્રેરણા કરનાર હારીતરાશિ હતા. અપ્પે અનેક યુદ્ધો કરી નાનાં મોટાં રાજ્યો જીતી લીધાં, ઘણી રાજકન્યાઓ-

૬૮. ઐરંબળેબને હંફાવી શકે તેવા તે ક્ષત્રમાં ત્રણ રાજ્યો વિધાતાએ ઉત્પન્ન કર્યા હતા. મેવાડમાં રાણા રાજસિંહ, મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી અને બુદ્ધેલ-ખંડમાં રાજા છત્રસાલ. છત્રસાલના ગુરુ પ્રાણનાથજી હતા. તેઓએ છત્રસાલમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ અને વીરતા પ્રેરી હતી. કહેવાય છે કે ઐરંબળેબની સામે લડવામાં ધનની જરૂર હતી. ત્યારે પ્રાણનાથજીએ પત્તાની સીમમાં હીરાની ખાણ ઉત્પન્ન કરી, અઢળક ધન એકઠું કરી આપ્યું હતું. જુઓ બાલકવિકૃત છત્રપ્રકાશ, નાગરી-પ્રચારિણી સંભાળું સંસ્કરણ પૃ. ૧૫૦-૧૫૨.

તું પાણિગ્રહણ કર્યું; ત્યારથી તે અને તેના ક્ષત્રિય રાણીઓથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો ક્ષત્રિયો કહેવાયા. આ વિષયમાં ઉપર્યુકત શ્લોકમાં કંઈ પણ શંકા રહેવા દીધી નથી.

ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના રાજકીય ક્ષેત્રમાં એકદમ પરિવર્તન થઈ ગયું. પઠાણ મુસલમાનો કરતાં બુદ્ધિમાં, બલમાં, ઉત્સાહમાં તેમ જ ઔદાર્યમાં સહસ્રગુણુ અધિક મુગલો આવ્યા, તેઓએ આખા રજપુતાનાને ગુલામ બનાવ્યું; છતાં મેવાડના રાણાઓએ નમ્યું આપ્યું નહિ; તેથી તેઓના રાજ્યની તે નિર્દય મુગલોએ અતિદુર્દશા કરી નાંખી. તેમ છતાં પણ ગુહિલો ગાંજ્યા ગયા નહિ. તેઓના ભાટચારણોએ પૂર્વજોના પરાક્રમોનાં યશોગાનો ગાઈને તેઓની નસોમાં વીરતાને સતત વહેતી રાખી. તેવા સમયમાં અનેક દંતકથાઓ જન્મ પામે, પૂર્વજોનાં પરાક્રમો દૈવી ચમત્કારોથી જ ઉકેલાય તે સ્વાભાવિક જ હતું. ઔરંગઝેબના સમકાલીન રાણા રાજસિંહના રાયસાગરના લેખોમાંથી આપણને તે કાળની મનોદશાનું ઢૂબઢૂ ભાન થઈ શકે છે. તે સમયના કવિઓએ બાપને મહાભારતના ભીમ અથવા અર્જુન જેવો કે સગર અથવા પરશુરામ જેવો ચીતર્યો છે. છતાં તેમાંથી કંઈ નવીન ઐતિહાસિક તત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી તે લેખોનાં વચનો ઉદ્ધૃત કરી વિશેષ લંબાણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. સાર એટલો જ છે કે બાપના કુલમાં બાપ મુધી સૌ બ્રાહ્મણો જ હતા અને તેઓ બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા હતા. બાપ ક્ષત્રિય કન્યાઓ પરણ્યો, તેના પુત્રો ક્ષત્રિયો કહેવાયા.

૬. ચતુર્થ વિભાગ

ચાટસુના શિલાલેખમાં પ્રયુક્ત બ્રહ્મક્ષત્રપદનો વિવક્ષિતાર્થ

જયપુરના રાજ્યમાં આવેલ ચાટસુ ગામની સ્ત્રીમમાંથી એક

શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તે શિલાલેખ ગુહલત્તથી ૨૨મી પેઢીએ અને અપ્પથી ૧૫મી પેઢીએ થઈ ગયેલ ગુહિલરાજ બાલાદિત્યનો છે. ૬૯ (‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ પૃ. ૪૨૧-૪૨૨). તે શિલાલેખમાંથી નીચે પ્રમાણે એક શ્લોક પ્રાપ્ત થાય છે.

અસ્ત્રગ્રામોપદેશૈરવનતતૃતીન્ ભૂતલં ભૂરિભૂત્યા ।
મદેવાન્ ભૂમિદાનૈચિદિવમપિ મર્ચૈર્નન્દ્રયત્તન્દિતાત્મા ॥
બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિતોઽસ્મિન્સમ્ભવદસમે રામતુલ્યોવિશલ્યઃ ।
શૌર્યાલ્લિયો ભર્તૃવદ્ધો રિપુમટવિટવચ્છેદકેલીપટીયાન્ ॥

પૃ. ૩૮૩

“ અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રયોગનો અભ્યાસ કરીને જેણે શત્રુદલને તેમ જ પુષ્કળ સમૃદ્ધિથી ભૂતલને નમાવ્યું હતું, ભૂમિદાનોથી બ્રાહ્મણોને અને યજ્ઞાનુષ્ઠાનોથી દેવોને તૃપ્ત કરી જેણે પોતાના આત્માને પ્રસન્ન કર્યો હતો, બ્રહ્મક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો, પરશુરામની પેઠે સમર્થ શત્રુઓનાં વૃક્ષજીડોને લીલામાત્રથી છેદી નાંખવામાં કુશલ થયેલો, એવો આ અપ્રતિમ વંશમાં નિષ્કંટક થયેલો શૂરવીર ભર્તૃપટ થયો.

આ શ્લોકમાં બાલાદિત્યથી પૂર્વે ૧૫મી પેઢીએ થઈ ગયેલ મેવાડના ગુહિલવંશી રાજા ભર્તૃપટને બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિત કહ્યો છે. વિદ્વદ્વર્ચ્ય ઓઝાશ્રીએ તેનો ‘બ્રહ્મક્ષત્રયુક્ત’ એવો અર્થ કર્યો છે. અર્થાત્ ભર્તૃપટમાં બ્રાહ્મણના બીજનો અંશ ન હતો, પરંતુ બ્રાહ્મણના ગુણો જ હતા, તેથી તેને બ્રહ્મક્ષત્ર કહ્યો છે, એમ તેઓના કહેવાનો આશય છે. તેના સમર્થનમાં તેઓ બે ઐતિહાસિક અને ચાર પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો આપે છે. તે પૈકી ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો નીચે મુજબ છે :

૧. માલવાના પરમાર રાજા મુંજ (ઇ. સ ૯૭૭-૯૯૭) ના રાજકવિ

હલાયુધે સ્વવિરચિત પિંગલસૂત્રવૃત્તિની ભૂમિકામાં મુંજને અલ્પ-ક્ષત્ર કહ્યો છે;^{૭૦} તેમ જ પદ્મગુપ્તના નવસાહસાંકચરિતમાં તથા ખીજા શિલાલેખોમાં પરમારની ઉત્પત્તિ વસિષ્ઠ ઋષિએ યજુકુંડમાંથી કરી, તેથી તેનું કુલ અગ્નિકુલ કહેવાય છે, એમ લખેલું છે. પરંતુ તે કલ્પના ઇતિહાસના અધિકારમાંથી ઉત્પન્ન થવાથી અસત્ય છે. પરમાર વંશના રાજાઓ ક્ષત્રિય હતા, અને બ્રાહ્મણ તેમ જ ક્ષત્રિય ઉભયના ગુણો મુંજમાં હોવાથી, તેને અલ્પક્ષત્ર કહ્યો છે. (પૃ. ૬૬-૬૭).

૨. અંગાળાના દેવપાડા ગામમાંથી મળી આવેલ સેનવંશી રાજા વિજયસેનના (ઇ. સ. ૧૦૮૦)ના શિલાલેખમાં તેના પિતામહ સામંતસેનને અલ્પવાદી, અલ્પક્ષત્ર અને અંદ્રવંશી કહ્યો છે.^{૭૧} ત્યાં પણ 'અલ્પક્ષત્ર'નો અર્થ 'અલ્પક્ષત્રગુણયુક્ત'જ થવો જોઈએ. (પૃ. ૬૬, પાદટિપ્પણ ૨).

પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો નીચે મુજબ છે :

૧. મત્સ્યાદિ પુરાણોમાં પૌરવવંશના અંતિમ રાજા ક્ષેમકના સંબંધમાં એક ગાથા આપી છે, તેમાં તે વંશને અલ્પક્ષત્રવંશ કહ્યો છે.

૭૦. વ્રહ્મક્ષત્રકુલિનઃ પ્રલીનસામન્તનતત્ક્રનુત્તરણઃ ।

સકલસુકૃતકપુજ્જઃ શ્રીમાન્ મુજ્જશ્ચિરં જયતિ ॥

૭૧. Epigraphia Indica, Vol. I pp. 307-11; તથા પ્રાચીન લેખમાળા, પુ. ૨. પૃ. ૧૪૦-૧૪૬.

વશે તસ્યામરસ્ત્રીવિતતરતકલા સાક્ષિણો દાક્ષાણાત્ય-

ક્ષોળીન્દૈર્વૈરસેનપ્રભૃતિમિરમિતઃ કીર્તિમદ્વિર્ભૂવે ॥૪॥

તસ્મિન્સેનાન્વવાયે પ્રતિસુભટશતોત્સાદનબ્રમ્હવાદી ।

સ વ્રમ્હક્ષત્રિયાણામજનિકુલશિરોદામસામન્તસેનઃ ॥૫॥

૨. વિષ્ણુટ્ટક અને હરિત સૂર્યવંશી માંધાતાના વંશજો હોવા છતાં, તેઓ શુદ્ધ બ્રાહ્મણો જ મનાય છે.

૩. વિશ્વામિત્ર અને આષ્ટિષેણ (દેવાપિ) ચંદ્રવંશની ક્ષત્રિય જાતિ-માં ઉત્પન્ન થયા છતાં, તેઓની ગણના શુદ્ધ બ્રાહ્મણવર્ગમાં જ થાય છે.

૪. ભર્તૃપટને પરશુરામ સાથે સરખાવેલ છે, તે પરશુરામે ક્ષાત્રકર્મો કર્યા છતાં, તેઓ શુદ્ધ બ્રાહ્મણરૂપે જ અદ્યાવધિ પૂજ્ય છે.

અર્થાત્ તેઓ સઘળાને બ્રહ્મક્ષત્ર કહેવાનું કારણ એટલું જ છે કે તેઓમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના ગુણો હતા.

(૬) અગ્નિકુલ એટલે શું ?

૧. વિદ્વદ્વર્ચ ઓઝાશ્રીએ જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે, તે શું નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલ છે ? મુંજને તેના જ કવિએ બ્રહ્મક્ષત્ર કહ્યો છે. તેમ જ અનેક લેખોમાં પરમારવંશને અગ્નિ વંશ કહેવામાં આવ્યો છે; છતાં તે સર્વ લેખો અસત્ય અને તે વંશના કોઈ રાજાને કોઈ કોઈ લેખમાં ક્ષત્રિય કહ્યા હોય તે સત્ય, એમ માનવાનું અથવા મનાવવાનું પૂર્વગ્રહ સિવાય બીજું કંઈ કારણ છે ? ચૌહાણો, સોલંકીઓ, પરમારો તથા પ્રતિહારો વસિષ્ઠ ઋષિના યજ્ઞકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા, તે કથા અવશ્ય દંતકથા છે; પરંતુ શા માટે તે દંતકથા ઉદ્ભવી ! શા માટે તેઓને અગ્નિકુલના કહ્યા ? વિદ્વદ્વર્ચ ઓઝાશ્રી કહે છે કે પૃથ્વીરાજરાસો ઇ. સ. ૧૬૦૦ની આસપાસના સમયમાં રચાયો હતો (ભૂમિકા પૃ. ૨૪ તથા ૨૧૪); તે રાસાના કર્તા-એ અગ્નિકુલની કથા ઉપજાવી કાઢી છે. (પૃ. ૬૩-૬૬). પરંતુ ઇ. સ. ૧૬૦૦ પહેલાના શિલાલેખોમાં તે કથા ક્યાંથી ધુંસી

ગઈ ?^{૭૨} શા માટે તેવા લેખોની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે ? અગ્નિકુલનો અર્થ શો છે ? છેક વૈદિકકાળથી અગ્નિને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. ^{૭૩} તેથી અગ્નિકુલનો અર્થ બ્રાહ્મણકુલ જ થાય છે. બ્રાહ્મણથી થયેલ ઉત્પત્તિ છુપાવી રાખવાના હેતુથી ચતુર કવિઓએ સૂર્યકુલ અને ચંદ્રકુલની સાથે બેસી શકે તેવા અગ્નિકુલની કલ્પના ઉપજાવી કાઢી. પ્રોફેસર દેવદત્તે તેવાં કેટલાંક રાજકુલોને કેટલાક લેખોમાં બ્રાહ્મણોત્પન્ન કહ્યાં છે; તે હેતુ ખતાવી, તેઓનું વિદેશીપણું સિદ્ધ કરવા રણશંખ ફૂંકેલો છે. અલબત્ત તે કારણથી અહીંના વિદ્વાન સુભટો ઉશ્કેરાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેથી મૂલ વસ્તુસ્થિતિને વિકૃત કરી નાખવાનું કંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરના રણવાદવાદનથી વિક્ષિપ્ત થયેલા વિદ્વદ્વ્યં વૈદ્ય મહાશય પણ ઉપયુક્ત ચાર કુલો પૈકી પરમાર કુલનું અગ્નિકુલત્વ તો સ્વીકારે છે.^{૭૪} છતાં વસ્તુસ્થિતિ તો ચારે કુલોની લગભગ સરખી જ છે.

(ખ) ચાલુક્ય વંશનું વિપ્રત્વ

વિદ્વદ્વ્યં વૈદ્ય મહાશયે સોલંકી કુલના એટલે ચાલુક્ય અથવા ચાલુક્ય કુલના ત્રણચાર ભાગો પાડ્યા છે. ગમે તેટલા ભાગો

^{૭૨} જુઓ, ઇ. સ. ૧૧ માં સૈકાની માલવમહીપતિપ્રશસ્તિ, અથવા ઉદયપુર-પ્રશસ્તિ; પ્રાચીન લેખમાળા, પુ. ૧, પૃ. ૧૯૭-૧૯૯ અથવા Epigraphia India, Vol. I તેમ જ માલવાના પરમાર રાજા નરવર્માનો ઇ. સ. ૧૧૦૪ નો શિલાલેખ; પ્રાચીન લેખમાળા. પુ. ૨ પૃ. ૨૦૩-૨૧૧

^{૭૩} રાતપથબ્રાહ્મણ, ૧૦-૪-૧૫ તથા ૨-૪-૫. તેમ જ કૌષિતકી બ્રાહ્મણ, ૯-૧-૫૭-૧૨-૧૮ તથા ગૃહ્યસૂત્રપરિષદ ૧-૪-૧૫

^{૭૪} History of Mediaeval Hindu India, by C. V. Vaidya, Vol I, p. 81

પાડે તો પણ સઘળાં કુલોના લેખોમાંથી તેઓનું પ્રાહ્મણમૂલ પ્રછન્ન રહી શકતું નથી. પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્રના બાદામી ચાલુક્યો-ને માત્ર માનવ્યગોત્ર અને હારીતિપુત્રો કહ્યા છે.^{૭૫} ત્યારે કૃષ્ણા નદીના મુખની આસપાસ પૂર્વ દેશના વેંગીના ચાલુક્યો-ને તે ઉપરાંત ચંદ્રવંશી કહ્યા છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓના રાજકવિઓએ તો મેવાડના રાજકવિઓની પણ સ્પર્ધા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ચાલુક્યવંશને ચંદ્રવંશના છેલ્લા રાજા ક્ષેમક સુધી લઈ જવામાં આવેલ છે; બંને કવિઓ કહે છે કે ચંદ્ર-વંશી રાજા ક્ષેમક તેમ જ સૂર્યવંશી રાજા મુમિત્ર પછી તે બંને-ના વંશજોએ અયોધ્યામાં એકી સાથે એક જ સમયે યુગપત્ રાજ્ય કર્યું હતું, છેલ્લો રાજા વિજયાદિત્ય જ હતો, તે દક્ષિણ-માં ગયો, અને ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું; અહીંથી બંનેની કથાઓ સ્વરૂપે બદલાય છે; પણ અંતરમાં તો એકસરખી જ રહે છે. બંને કથાઓમાં વિધવા રાણીઓ પ્રાહ્મણોનો આશ્રય લે છે, ત્યાં તેઓને પુત્રો જન્મે છે; તે પ્રાહ્મણો તે પુત્રોને રાજ્ય મેળવવાને લાયક બનાવે છે. છતાં દક્ષિણના કવિઓ પોતાના રાજાઓના મૂલપુરુષને ચંદ્રવંશી અને મેવાડના કવિઓ પોતાના રાજાઓ-ના મૂલપુરુષને સૂર્યવંશી ઠરાવે છે. તેટલી ગડમથલ કર્યા છતાં બંને કવિઓ તેઓનાં ગોત્રો બદલાવી નાંખવાની હિંમત કરી શકતા નથી. મેવાડના કવિઓ ગુહિલોનું બૈજવાપ ગોત્ર કાયમ રાખે છે; તેમ જ દક્ષિણના કવિઓ ચાલુક્ય રાજાઓનું માનવ્ય અને હારીતિપુત્ર-એમ બે ગોત્રો કાયમ રાખે છે.^{૭૬} અર્થાત્

૭૫ ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાનું વિજયાદિત્યનું તામ્રપત્ર, પ્રાચીન લેખમાળા પુ. ૨. પૃ. ૧૭-૨૦; તથા Indian Antiquary Vol. 12, pp. 91-93.

૭૬ પ્રાચીન લેખમાળા પુ. ૧. પૃ. ૧૩૧-૧૩૮, વિષ્ણુવર્ધનનું દાનપત્ર તેમ જ તે જ, પુ. ૧. પૃ. ૨૦૫-૨૧૨, વીરચોડ મહીપતિનું દાનપત્ર, ઈ. ૧૦૭૯નું

ખંને કવિઓ તેઓનું અદ્વૈત સંતાડી દે છે, છતાં તેનો અહિ-
ષ્કાર કરવાની ધૃષ્ટતા કરતા નથી.

તે જ ચાલુક્ય વંશની એક શાખાએ લાટ દેશમાં એટલે
દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેના છેલ્લા રાજા ત્રિલો-
ચનપાલના ઇ. સ. ૧૦૫૦ના દાનપત્રમાં તો સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે
અદ્વૈતે દાનવોને મારવા માટે પોતાના ચુલુકમાંથી એટલે ખોખાના
જલમાંથી એક વીર પુરુષને ઉત્પન્ન કર્યો, તેને કાન્યકુલજના
રાજાની કન્યા પરણવાની આજ્ઞા કરી, અને તે ઉપરથી તેનું કુલ
ચાલુક્ય કુલ કહેવાયું. ખિલ્હણના વિક્રમાંકદેવચરિત (સર્ગ.
૧) માં પણ તેવી જ કથા આપી છે. તે લેખમાં તે કુલના
ગોત્રનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી.^{૭૭}

તે સિવાય તે કુલની એક બીજી શાખાનો ઇતિહાસ જખલ-
પુર પાસે આવેલ ખિલ્હારી ગામમાંથી મળી આવેલ ત્રિપુરી
(જખલપુર)ના કલ્ચુરી વંશના રાજા ચુવરાજ બીજાના સમય-
ના એટલે ઇ. સ. ૯૮૦ ની આસપાસના સમયના શિલાલેખમાં-
થી પ્રાપ્ત થાય છે. કલ્ચુરી વંશના રાજા કેયૂરવર્માએ એક
ચાલુક્ય રાજા અવનિવર્માની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તે
અવનિવર્મા, ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણાચાર્યે દ્રુપદ રાજાનો વધ કર-
વાને માટે પોતાના ચુલુકમાંથી ઉત્પન્ન કરેલ એક વીર પુરુષના
વંશનો હતો, એમ તે લેખના કવિએ લખ્યું છે.^{૭૮} તે ઉપરથી

તે બને લેખો માટે જુઓ, Indian Antiquary, Vol. 14, pp. 50-55,
and South Indian Inscriptions, Vol. I, pp. 53-57.

૭૭ પ્રાચીન લેખમાળા પુ. ૧. પૃ. ૨૭-૩૨. તથા Indian Antiquary,
Vol. 12, pp. 201-203.

૭૮ પ્રાચીન લેખમાળા પુ. ૨. પૃ. ૧૨૬-૧૪૦, તથા Ehigraphia Indico,
Vol. I pp. 254-62.

વિદ્વદ્વચં વૈદ્ય મહાશય ગુજરાતના સોલંકી વંશનું ગોત્ર પણ ભારદ્રાજ હતું, એમ કરાવે છે.^{૭૯} છતાં તે વંશના મૂલ પુરુષ મૂલરાજ અથવા તેના પિતા રાજિ સાથે અવનિવર્માને શો સંબંધ હતો, તે દર્શાવવાની તકલીફ લીધી નથી. વસ્તુતઃ તેઓ વચ્ચે કંઈ સંબંધ હોવાનું એક પણ પ્રમાણ મળી આવતું નથી. તે કદાચ ગમે તેમ હોય પણ ગુજરાતના સોલંકી એટલે ચાલુક્ય વંશના રાજા કુમારપાલે પોતે ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં વડનગરની પ્રશસ્તિ કેતરાવી છે. તે પ્રશસ્તિમાં તો પોતાના વંશના મૂલ પુરુષને બ્રહ્મદેવે પોતાના ચુલુકમાંથી ઉત્પન્ન કર્યો હતો, એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે.^{૮૦} છતાં તે લેખ ઉપર તેઓના જેવા સમર્થ અન્વેષકનું ધ્યાન કેમ નહિ ગયું હોય, તે સમજી શકાતું નથી.

એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા લેખોની ઉત્પત્તિકથાઓ જૂદી જૂદી છે. અલખત, પોતપોતાના રાજાઓને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી કવિઓએ દોડાવેલા કલ્પનાતરંગોનું તે સર્વ પરિણામ છે. પરંતુ તે સઘળી કથાઓમાંથી સાર તો એક જ પ્રાપ્ત થાય છે : ચાલુક્ય વંશનો મૂલ પુરુષ માનવ્યગોત્રનો એટલે મનુના વંશનો

૭૯ Mddiaeval History of Hindu India by C. V. Vaidya, Vol. III p. 199.

૮૦ પ્રાચીન લેખમાલા, પુ. ૧. પૃ. ૧૮૧-૧૮૫.

ગોર્વાણીવીતગર્વ દનુજપરિભવાન્ પ્રાર્થિતસ્ત્રાયકાર્થં ।

વેધાઃ સંધ્યાં નમસ્યન્નપિ નિજચુલકે પુણ્યંગામ્બુપૂર્ણે ॥

સયો વીરં ચુલુક્યાબ્હયમમૃજમિદં ચેન કીર્તિપ્રવાહૈઃ ।

પૂત ત્રૈલોક્યમેતનિયતમનુહરત્યેવ હેતોઃ ફલં શ્રીઃ ॥૨॥

વશસ્યાસ્યપ્રકાશનવિઘ્નૌ નિર્મૂલ્યમુક્ત્તામણિઃ ।

ક્ષોણીપાલકિરીટકલ્પિતપદઃ શ્રીમૂલરાજોઽભવત્ ॥૪॥

હતો; તે હારિતગોત્રની બ્રાહ્મણકન્યા સાથે પરણ્યો હતો; તેના વશજો ચાલુક્યો કહેવાયા. પરંતુ ચાલુક્યો શા માટે? તેનું રહસ્ય તો અંધકારમાં જ રહેવાનું. બ્રહ્મદેવની અંજલિમાંથી કે દ્રોણાચાર્યની અંજલિમાંથી થયેલ ઉત્પત્તિની કથા કેવલ કલ્પિત અને અસંભવિત છે છતાં તે કથાના અંતરમાં રહેલા સત્યમાં કંઈ પણ શંકા લાવવાનું કારણ નથી. ચાલુક્ય વંશનું ક્ષેત્ર-તત્ત્વ બ્રાહ્મણનું જ હતું, તેનું તે કથાઓ સ્મરણ કરાવે છે.

(ગ) ચૌહાણનું વિષ્ણુવંશ.

પૃથ્વીરાજરાસામાં આપેલ ચાર અગ્નિકુલો પૈકી ક્ષત્રિય ઉપ-ર્યુક્ત ચાલુક્યની ઉત્પત્તિની કથા સંદિગ્ધ હોય, પરંતુ ચૌહાણ, પ્રતિહાર અને પરમાર વંશોની ઉત્પત્તિ માટે તો નિઃસંદેહ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણો ન જ માનવાં હોય તો તેનો કંઈ ઉપાય નથી. પરંતુ ન માનવાને માટે જે કારણો આપવામાં આવે છે, તે કારણો સામાન્ય સમજનાં મનુષ્યો તો સ્વીકારી શકે નહિ. પ્રતિહાર વિષે હવે પછી સવિસ્તર ચર્ચા કરવામાં આવશે. હાલ તુરત પ્રથમ ચૌહાણ વંશની ચર્ચા કરી, પછી પરમાર વંશની ચર્ચા સમાપ્ત કરીશું. ચૌહાણ અથવા ચાહપાનનું કુલ દર્શાવનારા માત્ર બે શિલાલેખો પ્રાપ્ત થાય છે. એક લેખ સુ-પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરે તૈયાર કરાવેલ ઇ. સ. ૧૧૬૯નો બીજેલીયાનો છે.^{૮૧} તે લેખમાં ચાહાણ કુલના મૂલ પુરુષ સામન્તને અહિચ્છત્રનિવાસી, વત્સગોત્રી અને વિષ્ણુ કહેવા છે.^{૮૨} વિદ્વદ્વચ વૈદ્ય મહાશય તેની સામે ઇ.સ. ૯૭૩નો હર્ષ-

૮૧. તેજ, પુ. ૩, પૃ. ૪૭૬ તથા Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 55, pp. 41-3.

૮૨. વિષ્ણુવંશગોત્રેન્દ્રમૂલચિન્હનપુરે પુરા ॥

સામન્તોઽનન્ત સામન્પૂર્ણતલ્લો નૃપસ્તતઃ ॥૧॥

નાથનો લેખ મૂકે છે.^{૮૩} હર્ષનાથનો શિલાલેખ જયપુર રાજ્યના શેખાવરી પ્રાંતમાં આવેલ હર્ષ પર્વત ઉપર ચૌહાણ રાજા વિગ્રહરાજના ગુરુ પાશુપતસંપ્રદાયી અદ્વૈતે હર્ષનાથનું મંદિર ખંધાવી, તેમાં નાંખાવ્યો છે. તે લેખમાં મૂલ પુરુષ સામન્તથી નહિ, પણ તેના વંશજ ગુવકથી વિગ્રહરાજ અને તેના ભાઈ દુર્લભરાજ સુધી વંશાવલિ આપી છે. તે પ્રસંગે ચૌહાણ કુલની ઉત્પત્તિ વિષે કંઈ પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી; માત્ર પોતાના આશ્રિત રાજા વિગ્રહરાજના પિતા સિંહરાજને અદ્વૈત રઘુકુલનો કહ્યો છે.^{૮૪} તે લેખ બીજેલિયાના લેખ પહેલાંનો છે, માટે વધારે વિશ્વસનીય છે; અને તે લેખમાં જ્યારે મૂલ પુરુષના એક વંશજને રઘુકુલનો કહ્યો છે, ત્યારે બીજેલિયાના લેખમાં મૂલ પુરુષને વિપ્ર કહ્યો છે, તે અસત્ય છે, એવી દલીલે આગળ ધરી, વિદ્વદ્વ્યં વૈદ્ય મહાશય મૂલ પુરુષના વિપ્રત્વનું ખંડન કરે છે.

બીજેલિયાનો લેખ સોમેશ્વર રાજાએ પોતે તૈયાર કરાવ્યો છે, છતાં તે અસત્ય અને હર્ષનાથનો લેખ એક રાજાના ગુરુ સાધુએ તૈયાર કરાવ્યો છે, તે વધારે વિશ્વસનીય શા માટે? છતાં અદ્વૈતે જાણી જોઈને મૂલ પુરુષ અને તેના ઇતિહાસની ઉપેક્ષા કર્યાનું નથી જણાતું? સત્ય હકીકત તો એ છે કે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના મધ્ય યુગમાં લકુલીશ અથવા પાશુ-

૮૩. History of Mediaeval Hindu India, Vol. II, pp. 91-92.

૮૪. તે જ પુ. ૨ પૃ. ૩૦૨ તથા પ્રાચીન લેખમાલા, પુ. ૨ પૃ. ૧૯૬-૨૦૨ તથા Epigraphia Indica Vol. II, pp. 119-25.

શ્રીમદ્રાક્ષતિરાજસૂત્રસમઃ શ્રીસિંહરાજોઽભવત્ ॥૧૮॥

તન્મુક્ત્યર્થમુપાગતો રઘુકુલે ભવકવર્તી સ્વયમ્ ॥૧૯॥

૮૨ : મેવાડના ગુહિલો

પત સંપ્રદાયના સાધુઓ રાજકુલોને તૈયાર કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા. ઇ. સ. ૯૭૩ માં હર્ષગિરિના પાશુપતાચાર્ય વિશ્વરૂપના શિષ્યો ચૌહાણકુલમાં ઉત્સાહ અને શૌર્ય રેડતા હતા, ત્યારે ઇ. સ. ૯૭૧ માં ત્રિકુટ ગિરિના પાશુપતાચાર્ય હારીતરાશિના શિષ્યો મેવાડના ગુહિલ કુલમાં પૌરાણિક ક્ષત્રિયના સંસ્કારો ઉત્તેજતા હતા. નરવાહનનો નાથમંદિરનો લેખ તેની પૂરેપૂરી સાક્ષી પૂરે છે. (જુઓ, પાછળ પૃ. ૩૮-૪૦). બન્ને લેખોમાં મૂલ પુરૂષોને અને તેઓના ઇતિહાસને ઉઠાવી દઈ, તેઓના વંશજોને રઘુકુલના કહ્યા હોય, તેથી મૂલ પુરૂષોના વિપ્રત્વને બાધ શી રીતે આવે છે ? નરવાહનના સમયના નાથમંદિરના લેખથી જેમ આટપુરાદિના લેખોને કંઈ અસર થતી નથી, તેમ હર્ષનાથના લેખથી બીજોલિયાના લેખમાં કંઈ પણ શંકાવકાશ રહેતો નથી.

(ધ) પરમારોનું ચિત્રત્વ

તે જ પ્રમાણે પરમાર કુલનો મૂલ પુરુષ બ્રાહ્મણ હતો, એવું સખલ પ્રમાણ મળી આવે છે. તે કુલના રાજા ઉદયાદિત્ય (ઇ. સ. ૧૦૫૯-૧૦૮૦) ના સમયની માલવમહીપાલપ્રશસ્તિ અથવા ઉદયપુરપ્રશસ્તિનો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે.^{૫૫} તેના પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં પરમારકુલની ઉત્પત્તિ વસિષ્ઠના અગ્નિકુંડમાંથી થઈ છે, એમ કહીને સાતમા શ્લોકમાં તેના પ્રથમ રાજા ઉપેન્દ્રને દ્વિજવર્ગરત્ન એટલે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ કહ્યો છે.^{૫૬} મુંજરાજને તેના કવિ હલાયુધે બ્રહ્મક્ષત્ર કહ્યો છે, તેની

૮૫. પ્રાચીન લેખમાલા, પુ. ૧. પૃ. ૧૯૭-૧૯૯ તથા Epigraphia Indica, Vol. I, p. 234.

૮૬. તર્દન્વવાયેઽખિલયજ્ઞસંઘતૃષ્ણામરોદાહતકીર્તિશસીત ।

ઉપેન્દ્રરાજો દ્વિજવર્ગરત્ન શૌર્યાર્જિતોતુજ્જનૃપત્વમાનઃ ॥૭॥

સાથે ‘ દ્વિજવર્ગરત્ન ’ વાંચતાં, તેનો અર્થ બ્રાહ્મણ જ થઈ શકે છે, કદાચ તે જ કારણથી વિદ્વદ્વર્ચ વૈદ્ય મહાશય આ લેખનો અસ્વીકાર કરતા હોય, એમ લાગે છે. પરમારકુલના બીજા લેખોમાં મૂલ પુરુષનું નામ કૃષ્ણરાજ લખેલું છે. ઉદયપુરની પ્રશસ્તિમાં મુંજરાજા મુધીમાં બે વાક્યતિરાજ રાજાઓ અને બે વૈરસિંહ રાજાઓ થઈ ગયાનું લખ્યું છે,^{૮૭} કૃષ્ણરાજની પહેલાં માલવદેશ કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓના તાબામાં હતો, તેથી તે પહેલાં ત્યાં કોઈ પરમાર રાજાનું રાજ્ય હોવાનો સંભવ નથી, તે કારણથી ઉદયપુરપ્રશસ્તિ અસત્ય છે, એમ વિદ્વદ્વર્ચ વૈદ્ય મહાશય ઠરાવે છે.^{૮૮} પરંતુ એક રાજાનાં બે નામો હોવાનો અને એક રાજાના વંશજો પોતાના પૂર્વજોનાં નામ ધારણ કરવાનો ખનાવ કોઈ પણ દેશના રાજવંશમાં અસાધારણ નથી. મુંજે પોતે જ પોતાના દાનપત્રમાં પોતાનું નામ મુંજ નહિ લખતાં વાક્યતિરાજ લખ્યું છે. વિદ્વદ્વર્ચ ઓઝાશ્રી ઉપેન્દ્રરાજનું બીજું નામ કૃષ્ણરાજ હતું, એમ અનુમાન કરે છે.^{૮૯} પરંતુ મુંજના દાનપત્રમાં કૃષ્ણરાજને મુંજનો વૃદ્ધપિતામહ કહ્યો છે, તેથી ઉદયપુરપ્રશસ્તિના પહેલા વાક્યતિરાજનું બીજું નામ કૃષ્ણરાજ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. તે કૃષ્ણરાજની પૂર્વે

૮૭. ઉદયપુર પ્રશસ્તિ પ્રમાણે વંશાવલિ : ૧. ઉપેન્દ્ર, ૨ વૈરસિંહ. ૩ સીયક ૪. વાક્યપતિ (કૃષ્ણરાજ), ૫. વૈરસિંહ, ૬. હર્ષદેવ (સીયક) ૭. વાક્યપતિ (મુંજ); વાક્યપતિરાજ (મુંજ) ના ઇ. સ. ૯૭૪ ના દાનપત્ર પ્રમાણે (૧) કૃષ્ણરાજ, ૨. વૈરસિંહ, (૩) સીયક (હર્ષદેવ) ૪. વાક્યપતિરાજ (મુંજ); આથીન લેખમાલા, પુ. ૧, પૃ ૧ તથા Indian Anti-quary Vol VI, pp. 51-52

૮૮. History of Mediaeval Hindu India, Vol. II, pp. 118-9

૮૯. રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પૃ. ૧૮૩-૧૮૪.

માલવ દેશ કદાચ કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓના તાબામાં હોય, તો તેથી ઉપેન્દ્રરાજ, તેનો પુત્ર વૈરિસિંહ ૧ લો અને તેનો પુત્ર સીયક ૧ લો એ રીતે ત્રણ રાજાઓનું, તે જ માલવ દેશમાં ખંડિયું રાજ્ય હોવામાં શો પ્રતિબંધ નહે છે ? મુંજના કવિ પદ્મગુપ્તે નવસાહસાંક ચરિતમાં પ્રથમ રાજાનું નામ ઉપેન્દ્ર આપ્યું છે. ૯૦ કૃષ્ણરાજે પ્રતિહાર રાજાઓની અવનતિનો લાલ લઈ સ્વતંત્રતા સંપાદન કરી હોય, અને તે જ કારણથી પરમારકુલના બીજા રાજાઓના લેખોમાં કૃષ્ણરાજને પેહેલો રાજા લખ્યો હોય, તો તેમાં અસ્વાભાવિક શું હતું ? અર્થાત્ જન્મે લેખો સરખા વિશ્વસનીય માનવામાં કંઈ પણ બાધ આવતો નથી.

તે સર્વ હકીકતોમાંથી એ જ સાર પ્રાપ્ત થાય છે કે પરમારકુલનો મૂલ પુરુષ બ્રાહ્મણ હતો, તેથી તેના કુલને અગ્નિકુલ કહેવામાં આવ્યું છે. તેના વંશજોએ ક્ષત્રિય રાજાઓ સાથે લગ્ન-વ્યવહાર જોડવાથી, તેઓને ક્ષત્રિયો કહેવામાં આવ્યા છે; અને તે જ કારણથી મુંજને બ્રહ્મક્ષત્ર કહ્યો છે.

(૬) સેનવંશી રાજાઓનું વિપ્રત્વ

૨. બંગાળાના સેનવંશના રાજાઓનો પૂર્વવૃત્તાંત દર્શાવનારા ત્રણ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે; ૧. દેવપાડા ગામમાં આવેલા પ્રદ્યુમ્નેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો વિજયસેન (ઇ. સ. ૧૦૮૦) નો શિલાલેખ. ૯૧ બીજો તેના પુત્ર બદલાલસેનનું નૈહારી અથવા સીતાહારીનું (ઇ. સ. ૧૧૦૦ નું) દાનપત્ર. ૯૨

૧૦. ઉમેન્દ્ર ઇતિ સંજ્ઞે રાજા સૂર્યેન્સન્નિભઃ

નવસાહસાંક ચરિત, સર્ગ-૧૧

૬૧. Epigraphia Indica, Vol. I, pp. 307-11; તથા પ્રાચીન લેખમાલા, પુ. ૨, પૃ. ૧૪૦-૧૪૬

૬૨. History of Mediaeval, Hindu India, Vol. III, p. 482, and Epigraphia Indiac, Vol. 14, p. 159.

૩, અને તેના પુત્ર લક્ષ્મણસેનનું (ઇ. સ. ૧૧૧૯ નું) માધાઈનગરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું દાનપત્ર^{૯૩}, દેવપાડાના શિલાલેખમાં સેનવંશના મૂલપુરુષ વીરસેનને ચંદ્રવંશી અને દક્ષિણ દેશના કેઈ પ્રદેશનો રાજા કહ્યો છે. તેના વંશ જ સામંતસેનને બ્રહ્મવાદી અને વ્રજક્ષત્રિયાણાં કુલશિરોદામ એટલે બ્રહ્મક્ષત્રકુલના માથાનો હાર કહ્યો છે. તેણે કર્ણાટક દેશના લૂંટારાઓનો નાશ કરી, તેઓનો ત્રાસ દૂર કર્યો હતો, અને ઉત્તરાવસ્થામાં ગંગાતીરે સાધુસંન્યાસીઓના અશ્રમમાં રહીને શેષાયુષ્ય ગાળ્યું હતું; તેના પુત્ર હેમંતસેનને યશોદેવી રાણીથી વિજયસેન નામનો પુત્ર થયો. તેણે બંગાળા, બહાર, આસામ વગેરે દેશો જીતી લઈ મોટું રાજ્ય જમાવ્યું હતું. નૈહરી અથવા સીતાહારીના દાનપત્રમાં તો મૂલ પુરુષને ચંદ્રદેવ કહ્યો છે,^{૯૪} તેના વંશજો બંગાળના રાટદેશમાં આવીને વસ્યા હતા, એમ પણ કહ્યું છે; પ્રસ્તુત વિષયને ઉપયોગી થઈ પડે, તેવી વિશેષ કંઈ પણ હકીકત લખી નથી. માધાઈનગરના દાનપત્રમાં સામંતસેનને કર્ણાટકત્રિયાણાં કુલશિરોદામ એટલે કર્ણાટકના ક્ષત્રિયોના કુલના માથાનો હાર એમ કહેલ છે. તે સર્વનો સમાહાર એટલો જ છે કે બંગાળના સેનવંશી રાજાઓ ચંદ્રવંશી કર્ણાટી ક્ષત્રિયો હતા, છતાં વિજયસેનના લેખમાં તેણે પોતાના પિતામહને બ્રહ્મવાદી અને બ્રહ્મક્ષત્રકુલનો કહેલ છે, તેનાં કંઈ કારણો હોવાં જોઈએ. સામંતસેને ઉત્તરાવસ્થામાં સાધુસંન્યાસીઓના

૯૩. Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. V, p. 471; તથા રાખાલદાસ વંદોપાન્યાય કૃત. બંગાળનો ઇતિહાસ (બંગાળી) ભા. ૧ પૃ. ૨૮૬-૨૮૮

૯૪. સ શ્રીકંઠ શિરોમણિ વિજયતે દેવ સ્તમીવલ્લભઃ ॥૧॥

વગેરે નૈહારી અથવા સીતાહારીનું દાનપત્ર

આશ્રમોમાં આયુષ્ય પૂરું કર્યું હતું; તે ઉપરથી જણાય છે કે તે સુદૃઢ વૈદિકધર્માવલંબી હતો, એટલું જ નહિ પણ વેદાન્તજ્ઞાનમાં પણ તે ખડુ કુશલ હશે, તે જ કારણથી તેને બ્રહ્મવાદી કહેવામાં આવ્યો છે. છતાં ફરીથી તેને જ નહિ પણ તેના આખા કુલને બ્રહ્મક્ષત્ર કહેલ છે. તે શા માટે? સુપ્રાસિદ્ધ ઉમાપતિ ધર કવિએ તે લેખની પ્રશસ્તિ રચી છે.^{૯૫} પોતાના કાવ્યમાં વિના કારણે પુનરુક્તિદોષ આવવા દે, તેવો આરોપ તેના ઉપર મૂકી શકાય નહિ. સામંતસેનમાં બ્રહ્મત્વ હતું, તો તેનો નિર્દેશ બ્રહ્મવાદી પદથી થઈ જાય છે, અને ક્ષત્રિયત્વ હતું, તો તે ચંદ્રવંશ પદથી નિર્દિષ્ટ થાય છે. છતાં ફરીથી તેને જ નહિ, પણ તેના આખા કુલને બ્રહ્મક્ષત્ર કહ્યું છે તે શા માટે? તે પોતે બ્રહ્મણ્યયુક્ત હોય તો તેથી તેનું આખું કુલ તેવું હોવાનો સંભવ નથી. તેના આખા કુલને ઉમાપતિધરે બ્રહ્મક્ષત્ર કહ્યું છે, તેનો અર્થ એટલો જ થઈ શકે કે તેનો મૂલ પુરુષ બ્રાહ્મણ હતો, અને તેના વશજ્ઞે ક્ષત્રિયમાં ભેળાયાથી, આખું કુલ બ્રહ્મક્ષત્ર કહેવાયું. તેને ચંદ્રવંશી કહેવામાં પણ કવિરાજે યુક્તિ કરી છે. શા માટે સૂર્યકુલ પસંદ ન કરતાં ચંદ્રકુલ પસંદ કર્યું? કારણ સ્પષ્ટ છે. ચંદ્રવંશનો પૌરવંશ બ્રહ્મક્ષત્ર કહેવાતો હતો, તેવું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કવિરાજમાં હોવું જ જોઈએ. તે જ કારણથી સૂર્યવંશને બદલે ચંદ્રવંશની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. અર્થાત્ સેનવંશના પ્રસંગમાં પણ બ્રહ્મક્ષત્રનો અર્થ બ્રહ્મક્ષત્રિયના બીજક્ષેત્રના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલ જાતિ, એવો જ થાય છે.

૯૫. एषा कवेः पदपदार्थविचारशुद्ध

बुधधेरुमा पतिधरस्य कृतिः प्रशस्तिः ॥ देवपाडानो शिक्षात्रेण.

(અ) પૌરાણિક દષ્ટાંતો

પૌરાણિક દષ્ટાંતો તો પ્રસ્તુત વિષયનું સમર્થન કરવાના કરતાં નિરસન કરવામાં વધારે ઉપકારક થઈ પડે છે. પૌરાણિક કાલમાં અનુલોભ લગ્નો ધર્મ્ય ગણાતાં હતાં. બ્રાહ્મણોને ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શુદ્રની કન્યાઓ પરણવાની છૂટ હતી, છતાં વૈશ્ય અને શુદ્ર સાથેનો લગ્નવ્યવહાર અપવાદરૂપ હતો, પરંતુ ક્ષત્રિય સાથેનો વ્યવહાર તો સામાન્ય થઈ પડ્યો હતો. યયાતિ રાજાની પેઠે ક્ષત્રિયો પણ કવચિત્ કવચિત્ બ્રાહ્મણ કન્યાઓ પરણતા હતા. આરંભમાં અનુલોભ લગ્નોમાં બીજતત્ત્વનું (Germplasm) પ્રાધાન્ય મનાતું હતું. કાલાન્તરે તપશ્ચર્યા અને સંયમ જેમ જેમ ઓછાં થતાં ગયાં, તેમ તેમ ક્ષેત્ર એટલે રજસ્તત્ત્વ (ovum) નું પ્રાધાન્ય વધવા માંડ્યું. વિદ્વદ્વર્ચ ઓઝાશ્રીએ આપેલાં દષ્ટાંતોના મુખ્ય બે વર્ગો થઈ શકે છે; ૧ બ્રહ્મક્ષત્ર અને બીજો ક્ષત્રોપેત દ્વિજ એટલે ક્ષત્રબ્રહ્મ. બન્ને વર્ગોમાં પરસ્પર જાતિઓનાં બીજતત્ત્વ અને રજસ્તત્ત્વનું મિશ્રણ થયું હતું. પ્રાયશઃ તે જ કારણથી તેવા બે વર્ગો પડી ગયા હતા.

૧ તેઓએ આપેલાં દષ્ટાંતો પૈકી પૌરવવંશના ક્ષેમક રાજાના સંબંધમાં કેટલાંક પુરાણોમાં નીચે પ્રમાણે પુરાતન કાલથી ચાલતી આવેલી ગાથા આપવામાં આવી છે.

અત્રાનુવંશ શ્લોકોઽયં ગીતો વિપ્રૈઃ પુરાતનૈઃ ॥

બ્રહ્મક્ષત્રસ્ય યો યો નિર્વશો દેવર્ષિસત્કૃતઃ ।

ક્ષેમકં પ્રાપ્ય રાજાનં સંસ્થાસ્યતિ કલૌયુગે ॥

૧૬

અહીંયાં ચંદ્રવંશની પૌરવવંશની શાખાને બ્રહ્મક્ષત્રનું ઉત્પત્તિ

૯૬. મત્સ્યપુરાણ અ. ૫૦. શ્લોક ૮૮-૮૯; વાયુપુરાણ અ. ૬૯ ૨૭૮-૯, ઇત્યાદિ.

સ્થાન કહ્યું છે. અંતિમ રાજા ક્ષેમકની સાથે તે વંશનો પણ અંત આવશે, એમ પણ કહ્યું છે. શા માટે પૌરવવંશનો પ્રહ્લક્ષત્ર કહ્યો છે ? શું તે વંશના પ્રત્યેક રાજામાં પ્રાહ્લણના તેમ જ ક્ષત્રિયના એમ ઉભયના ગુણો એક સાથે એકઠા થયા હતા? એમ ન હતું જ. પુરૂરવા, નહુષ, જન્મેજયાદિ રાજાઓને પ્રાહ્લણો સાથે, વર્તમાન કલિકાલને પણ ભૂલાવે, તેવા કલહો થયા હતા. વસ્તુતઃ તે વંશમાં થઈ ગયેલ દુષ્યંત અને શકુંતલાના પુત્ર ભરત રાજાએ આંગિરસ ગોત્રોત્પત્ત ભરદ્વાજને દત્તક લીધો હતો. તેનો પુત્ર ભુવમન્યુ થયો. ભુવમન્યુના જ્યેષ્ઠ પુત્રની શાખામાં હસ્તિ, અજમીઠ, કુરૂ, કૌરવો પાંડવો વગેરે થયા; તેઓ સઘળા ક્ષત્રિયો કહેવાયા, અને તેઓ હસ્તિનાપુરના રાજ્યકર્તાઓ થયા; કનિષ્ઠ પુત્રો મહાવીર્ય, નર અને ગર્ગના વંશમાં ત્ર્યંબેણુ, પુષ્કરિ, કવિ અને તેઓના વંશજો, સંસ્કૃતિ અને તેના વંશજો તેમ જ ગાર્ગ્યો થયા. અજમીઠના વંશમાં કણ્વ, મેઘાતિથિ અને કાવણ્વાયનો, મુગ્દલ અને મૌગ્દલાયનો તથા મૈત્રેય અને મૈત્રા-યણો થયા; તે સર્વે ક્ષત્રોપેત દિગ્ને એટલે ક્ષત્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થયા છતાં પ્રાહ્લણો કહેવાયા.^{૯૭} અહીંયાં ‘ક્ષત્રોપેત દિગ્’ એટલે ‘ક્ષત્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થયા છતાં પ્રાહ્લણ’ એવો જ અર્થ થાય છે, ક્ષત્રિય તેમ જ પ્રાહ્લણના ગુણકર્મથી યુક્ત એવો અર્થ કદિ પણ થતો નથી.

૨ ખીજે દ્રષ્ટાંત વિષ્ણુવૃદ્ધ અને હરિતનો છે. સૂર્યવંશી માંધાતા રાજાનો પુત્ર પુરૂકુતસ, તેનો પુત્ર ત્રસદસ્યુ, તેનો પુત્ર

૯૭. માત્સ્ય પુરાણ અ. ૪૯ શ્લોક ૩૭-૩૮ તથા અ. ૫૦ તા શ્લોક ૫-૧૪ વાયુપુરાણ અ. ૯૯; વિષ્ણુપુરાણ અંશ ૪-૧૯-૯, ૧૦; ભાગવત સ્કંધ ૯ અ. ૨૧; વિશેષ ઉલ્લેખો માટે જુઓ, Pargiter's Ancient Indian Historical Tradition pp. 243-252,

સંભૂત અને સંભૂતનો પુત્ર વિષ્ણુવૃદ્ધ થયો. વિષ્ણુવૃદ્ધના વંશજો વિષ્ણુવૃદ્ધો કહેવાયા. માંધાતાનો બીજો પુત્ર અમ્બરીષ, તેનો પુત્ર યુવનાશ્વ અને તેનો પુત્ર હરિત થયો. તેના વંશજો હારિતો કહેવાયા. તે સઘળા ક્ષત્રોપેત દ્વિજ કહેવાયા.^{૯૮} તે જ પ્રમાણે મનુના પુત્ર નાભાગનો પુત્ર રથિતર અને તેના વંશજો રથિતરો પણ ક્ષત્રોપેત દ્વિજ કહેવાયા. વિષ્ણુપુરાણમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે તેઓ ક્ષત્રિયોમાંથી ઉત્પન્ન થયા માટે જ ક્ષત્રોપેત બ્રાહ્મણ કહેવાયા.^{૯૯}

૩. વિશ્વામિત્ર અને આષ્ટિષેણ (દેવાપિ) ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિય રાજાના પુત્રો હતા, છતાં તેઓ બ્રાહ્મણો કહેવાય છે, એમ વિદ્વદ્વયે ઓખાશ્રી કહે છે. ખરી રીતે પ્રતીપના પુત્ર અને શંતનુના બાપા દેવાપિને કોઈ સ્થળે બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ શંતનુને તેણે યજ્ઞ કરાવ્યો અને તે કાર્યમાં તેણે પુરોહિતનું કામ કર્યું હતું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.^{૧૦૦} વિશ્વામિત્રને કવચિત્ ક્ષત્રોપેત દ્વિજ અને કવચિત્ ક્ષત્રિય

૯૮. હરિતો યુવનાશ્વસ્ય હારિતાયંત આત્મજાઃ ।

एते ह्यङ्गिरसश्चे क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥

વિંગપુરાણ ૧. ૬૫-૪૩,

૯૯. एते क्षत्रप्रसूता वै पुण्याश्चाङ्गिरसः स्मृताः ।

स्थीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।

વિષ્ણુપુરાણ. ૪-૨-૨ તથા

બુદ્ધો વાયુ પુરાણ ૮૮-૫-૭, બ્રહ્માંડ. ૬૩-૫-૭

૧૦૦. વાયુ ૯૯-૨૩૪-૩૬; મત્સ્ય, ૫૦-૩૯-૪૧; બ્રહ્માંડ. ૧૩-૧૧૭; હરિ-

વંશ ૩૨, ૧૮-૨૨; વીષ્ણુ. ૪-૨૦- ૪, ૬; ભાગવત. ૯-૧૨-૧૪-૧૭.

છતાં બ્રાહ્મણકર્મ કરનાર કહેવામાં આવ્યો છે.^૧

૪. પરશુરામને પણ વિશ્વામિત્રની પેઠે કવચિત્ પ્રહ્લક્ષત્ર અને બ્રાહ્મણ છતાં ક્ષત્રિયકર્મ કરનાર કહેવામાં આવ્યા છે.^૧ એ બન્નેને ક્ષત્રપ્રહ્લ તથા પ્રહ્લક્ષત્ર કહેવાનાં ખાસ કારણો છે. પરશુરામના પિતામહ અને જમદગ્નિના પિતા ઋચીક ઋષિએ કાન્યકુબ્જના રાજા ગાધિની પુત્રી સત્યવતી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પોતાને તેમ જ પોતાના સસરા ગાધિને પુત્રો થાય, તે માટે તેઓએ યજ્ઞાનુષ્ઠાન કરી બે ચરૂઓ તૈયાર કર્યાં. એક ચરૂ પોતાની સ્ત્રી સત્યવતીને આપવા માટે હતો, તેમાં પ્રહ્લતેજનું અભિમંત્રણ કર્યું હતું; બીજો પોતાની સાસુને માટે હતો, તેમાં ક્ષત્રિતેજનું અભિમંત્રણ કર્યું હતું. સત્યવતીએ સ્નેહવશ થઈને પોતાનો ચરૂ પોતાની માતાને આપ્યો અને પોતે પોતાની માતા માટે નિર્મિત કરેલા ચરૂનું પ્રાશન કર્યું. તે જ કારણથી ગાધિ રાજાની રાણીને પ્રહ્લવચ્ચસ્વી વિશ્વામિત્ર પુત્ર થયા અને સત્યવતીને જમદગ્નિ જન્મ્યા. સત્યવતીના અત્યાગ્રહથી જમદગ્નિમાં ક્ષાત્રતેજનો આવિર્ભાવ ઋચીક ઋષિએ થવા ન દીધો. પરંતુ તેના પુત્ર પરશુરામમાં તેનો પૂરેપૂરો આવિર્ભાવ થયો. તેથી જ વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રોપેત દ્વિજ અને પરશુરામ પ્રહ્લક્ષત્ર કહેવાયા. છતાં તે બન્નેએ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી ક્ષાત્ર સંસ્કારોનો હાસ કરી નાખ્યો, તેથી તેઓની ગણના શુદ્ધ બ્રાહ્મણમાં થઈ છે.^૨

અર્થાત્ ઉપરના ચારે દષ્ટાંતોમાં ક્ષત્રોપેત દ્વિજ અથવા પ્રહ્લક્ષત્ર વર્ગોનું કારણ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયનું સાંકર્ય જ છે; માત્ર

૧. પાર્શ્વરનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૯-વાયુ. ૬૪-૯૫; બ્રહ્માંડ ૩-૧-૯૮; મહા-ભારત અનુશાસન પર્વ. અ. ૧૧૫; શાંતિ પર્વ અ. ૪૯; હરિવંશ મેઘવાહન પર્વ અ. ૫૬-૧૧-૧૨.

૨. હરિવંશ-મેઘવાહન પર્વ અ. ૫૬-શ્લોક ૧૪

ગુણકર્મોથી તેવા વર્ગો પડી ગયા નથી.

(છ) પ્રતિહારોનું વિષય

વિદ્વદ્વચ્ચ ઓઝાશ્રીએ માલવાના પરમાર રાજા મુંજના લેખનું અને બંગાલાના સેનવંશી રાજા વિજયસેનના લેખનું એમ બે લેખોનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો આપ્યાં છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયને સર્વાંશે સંગત થતા મંડોરના પ્રતિહાર રાજા-ઓના શિલાલેખોનો આ પ્રસંગની ચર્ચામાં ઇસારો પણ કર્યો નથી. જોધપુરથી ચાર માઈલ ઉપર આવેલ મંડોરના વિષ્ણુ-મંદિરમાંથી વિ. સં. ૮૯૪ ઇ. સ. ૮૩૭ નો બાઉક રાજાનો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. (‘ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ’ પૃ. ૧૪૭-૧૫૧).^૩ બીજા બે લેખો જોધપુરથી ૨૦ માઈલ દૂર આવેલ ઘટિયાલ ગામમાંથી તેના લાઈ કંકકુકના વિ. સં. ૯૧૮ ઇ. સ. ૮૬૧ના સમયના મળી આવ્યા છે. (પૃ. ૧૪૮-૧૫૧)^૪ તે ત્રણે લેખો ઉપરથી જણાય છે કે-બાઉક અને કંકકુકનો મૂલ પુરુષ હરિશ્ચંદ્ર બ્રાહ્મણ હતો. પ્રથમ તે કોઇ રાજાનો પ્રતિહાર (Aid-de-Camp) હતો. તેને એક બ્રાહ્મણી અને બીજી ક્ષત્રિયાણી એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. બ્રાહ્મણીનો પુત્ર બ્રાહ્મણ પ્રતિહાર અને ક્ષત્રિયાણીના પુત્રો ક્ષત્રિય પ્રતિહાર કહેવાયા. ક્ષત્રિયાણીના પુત્રોએ બાહુબળથી મંડોરનો કિલ્લો જીતી લઈ, ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું. હરિશ્ચંદ્રથી ૧૨મી પેઢીએ થઈ ગયેલ બાઉક અને કંકકુક રાજા બહુ પરાક્રમી થયા. તેઓએ સ્વરાજ્યની બહુ ઉન્નતિ કરી. આ લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ

3. Journal of the Royal Asiatic Society, A. D. 1894
pp. 4-9.

૪. તે જ, ઇ. સ. ૧૮૬૫, પૃ. ૫૭૬-૭૮ તથા Epigraphia Indica,
Vol. 9, pp. 279-80.

ધાય છે કે હરિશ્ચંદ્રના સમયમાં એટલે ઇ. સ.ના આઠમા સૈકામાં બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય કન્યાઓને પરણતા હતા. પરંતુ તે દંપતીથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજા ક્ષત્રિય ગણાતી હતી. મનુ અને યાજ્ઞવલ્કયના સમયમાં વર્ણસંકર્યને માટે ગમે તેવી વ્યવસ્થા હોય. પરંતુ વિદ્વદ્વ્યં ઓઝાશ્રીએ પોતે જ શંખસ્મૃતિ અને ઔશનસ સ્મૃતિના આધારે આપી સ્કુટ કર્યું છે કે બ્રાહ્મણ-બીજ અને ક્ષત્રિય ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા ત્યાર પછીના કાલથી ક્ષત્રિય વર્ગમાં જ ગણાવા લાગી. ^૫ (પૃ. ૧૪૯). એટલું જ નહિ પણ પુરાણકાલમાં પણ બ્રાહ્મણે નિયોગ-વિધિથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા ક્ષત્રિય જ ગણાતી હતી. સૂર્યવંશી કલ્માષપાદ મૌદાસની રાણીથી વસિષ્ઠ ઋષિએ અશ્મક રાજાને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. તે જ પ્રમાણે વ્યાસ-જીએ ચંદ્રવંશી વિચિત્રવીર્યની રાણીઓથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તે અશ્મક, ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ ક્ષત્રિયો જ ગણાય છે. ^૬ વર્તમાન કાળમાં પણ ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં બ્રહ્મક્ષત્રિયની એક સ્વતંત્ર જ્ઞાતિ છે, તેનું સ્થાન બ્રાહ્મણવર્ગ-થી કંઈક ઊતરતું અને ક્ષત્રિય વર્ગથી ચઢિયાતું ગણાય છે. બંગાળા, બિહાર, યુક્તપ્રાંત વગેરે પ્રદેશોના ભૂમિહાર બ્રાહ્મણો પણ બ્રહ્મક્ષત્ર હોવાનું કહેવાય છે. જેમાં કાશી રાજા, હંધુ-

૫. યત્ત બ્રાહ્મણેન ક્ષત્રિયાયામુત્પાદિતઃ ક્ષત્રિય એવ ભવતિ । ક્ષત્રિયેણ વૈશ્યાયામુત્પાદિતો વૈશ્ય એવ ભવતિ । વૈશ્યેન શૂદ્રાયાયામુત્પાદિતઃ શૂદ્ર એવ ભવતીતિ શંખસ્મરણમ્ ॥ યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ, આચારાધ્યાય, શ્લોક ૯૧ ઉપર મિતાક્ષરાની ટીકા, તથા નૃપાયં વિધિના વિપ્રાજ્ઞાતો નૃપ इति स्मृतिः ॥ સ્મૃતીનાં સમુચ્ચયઃ (આનંદાશ્રમસંસ્કરણ)માં ઔશનસ સ્મૃતિ, પૃ. ૪૭, શ્લોક. ૨૮.

૬. મહાભારત, આદિપર્વ. અ. ૧૭૭ શ્લોક ૪૩-૪૭ તથા અ. ૧૦૬.

આના રાજા, ચંપારણ્યમાં આવેલ બેતિયાના રાજા અને ગયા-પ્રાન્તાન્તર્ગત તિકારીના રાજાનો સમાવેશ થાય છે.^૭ હરિ-કૃષ્ણશાસ્ત્રીકૃત બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તંડ ગ્રંથમાં સ્કંદોપપુરાણમાંથી બ્રહ્મક્ષત્રજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિની દંતકથા આપી છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સિંધુસૌવીર એટલે સિંધ અને રજપૂતાનાના કોઈ ક્ષત્રિય સભ્યને પરશુરામના ભયથી દધીય ઋષિના આશ્રમમાં ભરાઈ જઈ બ્રાહ્મણ ધર્મનું પાલન કર્યું હતું; તેથી તેના વંશજો બ્રહ્મક્ષત્ર કહેવાયા. અલબત્ત, આ દંતકથા તે દંત-કથા જ છે. છતાં તેમાંથી એક ઐતિહાસિક તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે એ છે કે—વર્તમાન બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન સિંધ અને રજપૂતાનાના પ્રદેશો હોવા જોઈએ. ચાટમુના બાલાદિત્યના લેખમાં તેનો મૂલપુરુષ ભર્તૃપટ હતો. અને તે બ્રહ્મક્ષત્ર હતો, એમ લખેલું છે. ભર્તૃપટ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં ચિતોડની ગાદીએ થઈ ગયો હતો. તેનો પૂર્વજ બપ્પ રાવલ અને બ્રાહ્મણ પ્રતિહાર હરિશ્ચંદ્ર સમકાલીન હતા. બપ્પ રાવલે મેવાડમાં રાજ્ય જમાવ્યું. અને હરિશ્ચંદ્રના પુત્રોએ મારવાડમાં રાજ્ય જમાવ્યું. તે સર્વ હકીકતો અને સંયોગો-થી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે હરિશ્ચંદ્રની પેઠે બપ્પ પણ બ્રાહ્મણ હતો અને તેની ક્ષત્રિય રાણાઓથી થયેલી પ્રજા ક્ષત્રિય અથવા બ્રહ્મક્ષત્ર કહેવાય છે. તેમાં શંકા લાવવાનું કંઈ પણ કારણ જણાતું નથી.

7. Hindu Castes and Sects by J. N, Bhattacharya,

pp. 109-112.

૮. હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીકૃત બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તંડ, વેંકેશ્વર છાપખાનાનું સંસ્કરણ,

પૃ. ૩૬૫-૪૦૫.

૭. ઉપસંહાર

ઉપસંહારમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે—મેવાડના ગુહિલો સંબંધીના સઘળા લેખો એકત્ર ધ્યાનમાં લેતાં તદ્દતર્ગત આશય શો છે, એટલું જ શોધી કાઢવા કોઈ નિષ્પક્ષપાત જિજ્ઞાસુ પ્રયત્ન કરે, તો તેને માત્ર નિઃસંદેહ એક જ સત્ય પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહિ. અલબત્ત, તેઓના મૂલપુરુષોની જાતિ દર્શાવનારા જે લેખો પ્રાપ્ત થયા છે, તેમાં મુખ્ય લેખો તો કેવલ સ્પષ્ટ અને નિઃસંદેહ કથન કરનારા છે, છતાં કેટલાક એવા લેખો છે કે તેનો બળાત્કારે અર્થાન્તર કરવામાં આવે તો મુખ્ય લેખોને વિરોધક થઈ શકે તેવા પણ છે. તેમ છતાં, ઇ. સ. ૯૭૭થી ઇ. સ. ૧૪૯૭ સુધી લગભગ ૫૨૦ વર્ષના કાલાન્તરમાં થઈ ગયેલ મેવાડના ચાર ચાર મહાસમર્થ રાજાઓ શક્તિકુમાર, સમરસિંહ, મહારાણા કુંભ અને રાણા રાયમલજીએ તૈયાર કરાવેલા લેખો કરતાં નરવાહનના સમયમાં નાથસાધુઓએ કોતરાવેલો લેખ, જયતલ્લહેવીએ બંધાવેલ જૈન મંદિરમાં જૈનાચાર્યે કોતરાવેલ લેખ, નારલાઈગામના આદીશ્વર ભગવાનનાં મંદિરમાં જૈન શેઠોએ કોતરાવેલ લેખ તેમ જ રાણા રાજસિંહના રાજકવિએ પૃથ્વીરાજ રાસાનો આધાર લઈ લખી કાઢેલ રાયસાગરના ઢંગધડા વિનાના લેખો ઉપર કંઈ પણ આધાર કોઈ પણ ન્યાયબુદ્ધિ પાંડિત તો રાખી શકે નહિ. વળી અપ્પરાવલની સુવર્ણમુદ્રા ઉપર સૂર્યચિહ્ન હોવાથી, તેનું પ્રમાણ બલવત્તમ ગણવામાં આવે, તે તો પૂર્વગ્રહનું જ પરિણામ હોઈ શકે. ગુહિલવંશના બીજા અનેક રાજાઓની અસંખ્ય મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાંની કોઈ પણ મુદ્રા ઉપર સૂર્યચિહ્ન નથી; છતાં તે હકીકતનું શા માટે કેવલ દુર્લભ કરવામાં આવ્યું છે? તે મુદ્રા અપ્પરાવલે પોતે જ પડાવી હોય તો પણ સૂર્યચિહ્નને

પ્રથમ અર્થ તો એ જ થઈ શકે છે કે તે પોતે શંકરના ઉપાસક સાથે સૂર્યનો પણ ઉપાસક હતો; અથવા તેમ નહિ તો પોતાના વંશને સૂર્યવંશી મનાવવાની લાલસાથી પણ સૂર્યચિન્હ કેતરાબુ' હોય ! પરંતુ તેટલા ઉપરથી અથવા દંતકથાઓની કેવલ હાસ્યજનક કલ્પના ઉપરથી, આટપુરનો લેખ, રસિયારાજની છત્રીનો લેખ, અગ્રલેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો લેખ, એકલિંગ મહાદેવ માહાત્મ્યમાંનો ઉલ્લેખ, કુંભલગઢનો શિલાલેખ, રસિકપ્રિયા ટીકામાંનો ઉલ્લેખ અને એકલિંગ મહાદેવના મંદિરનો લેખ, એ સઘળા લેખો સમર્થ રાજાઓએ જાતે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને તેમાં ગુહિલોના મૂલપુરુષોને આનંદપુરના વિપ્રો અથવા વડનગરના નાગરો કહ્યા છે, શું તે જ કારણથી તે લેખોને અપ્રામાણિક ગણવામાં આવે છે ? તેમ હોય તો તે સ્વમતઃપ્રહુની પરાકાષ્ઠા નથી ?

ખીજા જે લેખોમાં મૂલપુરુષોના વંશજોનું ક્ષત્રિયત્વ નિદ્દિષ્ટ કર્યું છે, તે લેખોનું ઉપરના લેખો સાથે સાંકર્ય કરવાનો અથવા તે લેખોની સામે ધરવાનો ગમે તે હેતુ હોય, પણ તે હેતુનો સ્વીકાર તટસ્થ પરીક્ષક કરી શકશે નહિ. મૂલ પુરુષો વિપ્ર હોવા છતાં તેના વંશજો શા માટે ક્ષત્રિયો કહેવાયા, તેઓના એક વંશજને શા માટે બ્રાહ્મણ કહેલ છે, તેની સવિસ્તર ચર્ચા તૃતીય તથા ચતુર્થ વિભાગોમાં કરી છે. (જુઓ, પાછળ) તેના સમર્થનમાં મંડોરના બ્રાહ્મણ પ્રતિહાર હરિશ્ચંદ્રનો તથા ચૌહાણ વંશના મૂલપુરુષ અહિચ્છત્રવાસી વત્સ ગોત્રોત્પન્ન વિપ્ર સામંતના દંપ્તાંતો જોઈએ તેટલા મજબૂત છે.

સકલ ચર્ચાનો સારાંશ એટલો જ છે કે—મેવાડના ગુહિલ વંશના મૂલપુરુષો વિજયાદિત્ય, ગુહદત્ત અને બખ્ષરાવલ આનંદપુરના વિપ્રો એટલે વડનગરના નાગરો હતા. બખ્ષરાવલથી

તેઓની ક્ષત્રિય જાતિમાં ગણના થઈ છે. છતાં શાસ્ત્રીય નિયમાનુસારે તેમ જ ઐતિહાસિક પરિપાટી પ્રમાણે તે અખિલ ગુહિલ વંશને પૌરવવંશની પેઠે બ્રહ્મક્ષત્ર વર્ગમાં પણ ગણી શકાય. તે સિવાય બીજો કંઈ પણ સાર પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.

(૬) ગુહિલો ક્યાંથી આવ્યા ?

હવે માત્ર એક પ્રશ્નનો ઊઠાપોઠ કરવાનું બાકી રહે છે. ગુહિલો ક્યાંથી આવ્યા ? તેઓનું મૂલ વતન ક્યાં હતું ? તેઓના મૂલ પુરુષો પ્રથમ ક્યાં રાજ્ય કરતા હતા ? વિદ્વદ્વ્યં ઓઝાશ્રીએ તે વિષે બે જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરી છે. પ્રથમ કલ્પના એ છે કે ગુહિલોના મૂલ પુરુષોનું રાજ્ય આગ્રાની આસપાસના પ્રદેશમાં હતું, ત્યાંથી જયપુર પાસે આવેલ ચાટસુ ગામ સુધી ફેલાયું. ત્યાંથી એક શાખા અજમેર સુધી આગળ વધી. તેનો એક વંશજ ગુહલત્ત થયો. તેણે મેવાડમાં મુલક મેળવ્યો અને ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું (‘ રાજપૂતાનોકા ઇતિહાસ; ’ પૃ. ૩૮૯). વિદ્વદ્વ્યં વૈદ્યમહાશય પણ લગભગ તેવો જ અભિપ્રાય ધરાવે છે. ઓઝાશ્રી પોતાની તે કલ્પનાના સમર્થનમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ કારણો આપે છે :

- (૧) આગ્રામાંથી ગુહિલનામાહકિત ૨૦૦૦ રૂપાના સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. તેથી ગુહિલ નામના રાજાનું તે ભાગમાં રાજ્ય હોવું જોઈએ.
- (૨) ચાટસુના શિક્ષાલેખથી જણાય છે કે - ગુહિલવંશની એક શાખા જયપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતી હતી. તેથી આગ્રેથી જયપુર સુધી તેઓનું રાજ્ય લંબાયું હોવું જોઈએ.
- (૩) અજમેર પાસે આવેલ નાસૂણ ગામમાંથી ઇ. સ. ૮૩૦ની સાલનો એક શિક્ષાલેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં ગુહિલવંશી ધનિક અને

ધશાનભટ્ટ મંડજેશ્વરનાં નામો જોવામાં આવે છે; તે ઉપરથી ગુહિલોની એક શાખા તે પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતી હોવી જોઈએ.

આ ત્રણે કારણોના સમાહારમાંથી વિઠ્ઠલ્લય ઓઝાશ્રી એવું અનુમાન ઉપજાવે છે કે ગુહલત્તના પૂર્વજો આગ્રેથી જયપુર આવ્યા, ત્યાંથી અજમેર થઈને મેવાડમાં પેઠા. (પૃ. ૪૦૦-૪૦૧).

૧. ગુહિલનામાંકિત સિદ્ધાઓ વિષે પાછળ (પૃ. ૫૬-૫૮મે) વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. છતાં અહીંયાં વિશેષ એટલું જ વક્તવ્ય છે કે ચાટમુના લેખ મુજબ ગુહિલ નામના બે રાજાઓ થઈ ગયા છે. આગ્રાની સીમમાંથી મળી આવેલ સિદ્ધાઓ તે રાજાઓના શા માટે ન હોય? આગ્રાનો કેઈ નિવાસી ચાટમુ આવીને રહ્યો હોય, અને હાલ મળી આવેલ સિદ્ધાઓ તેણે સંગ્રહી રાખેલા ખજાનાનો ભાગ શા માટે ન હોય? વસ્તુતઃ આગ્રા અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ કનોજથી અતિદૂર ન હોવાથી, કનોજના રાજાઓના અથવા મગધદેશના સમ્રાટોના તાબામાં જ હોવો જોઈએ. ગુહલત્ત ઇ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં અને અને બપ્પ રાવલ ઇ. સ.ના આઠમા સૈકામાં થઈ ગયાનાં અનુમાનો કરવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ ઇ. સ.ના ચોથા સૈકામાં તે પ્રદેશ ઉપર મિત્રવંશી રાજાઓનું રાજ્ય હતું, એમ તે સમયના પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધાઓ ઉપરથી જણાય છે. ઇ. સ. ૩૨૬-૩૬ માં મગધદેશના સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે તે વંશના રાજા અચ્યુતને હરાવી, તેનું રાજ્ય ખાલસે કર્યું હતું.^૯ ગુપ્ત વંશના અવનતિ કાલમાં કનોજમાં મૌખરીવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૬૧૨માં સમ્રાટ હર્ષવર્ધનને પોતાની રાજધાની કનોજમાં

૯. જુઓ પ્રાચીન મુદ્રા. રાખાલદાસ વંદ્યાપાધ્યાયકૃત (બંગાળી) પૃ. ૧૦૬-૮.

કરી હતી, ત્યાર પછી પણ મૈખરીવંશના રાજાઓ ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા.

ઇ. સ. ૮૧૦માં ભિન્નમાલના પ્રતિહાર રાજા નાગભટ્ટ ખીજાએ મૈખરી રાજા પાસેથી કનોજ પડાવી લીધું; અને મોટા સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. અર્થાત્ ઇ. સ.ના છઠ્ઠાથી આઠમા સૈકાસુધીમાં અથવા તે પહેલાં આગ્રાની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર ગુહિલોનું નાનું સરખું પણ રાજ્ય હોત તો તેનો ઉદ્ભવ સમુદ્ર-ગુપ્તના દ્વિગ્વિજયવૃત્તાંતમાં અથવા હર્ષવર્ધનના દ્વિગ્વિજય વૃત્તાંતમાં અથવા હ્યુયેનસંગના પ્રવાસવૃત્તાંતમાં થયા વિના રહ્યા હોત નહિ. તે સમયાન્તરમાં આગ્રાની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર ગુહિલોનું રાજ્ય હોવાનો લેશમાત્ર પણ સંભવ નથી.

૨. એટલું જ નહિ, પણ ખુદ આટલુના લેખથી પણ તેવું જ અનુમાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તે વિષે પણ પાછળ (પૃ ૭૨-૫૩) ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે લેખ ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસના સમયનો ગુહિલવંશી બાલાદિત્યનો છે. તે લેખમાં બાલાદિત્યના સૂત્રપુરુષ ભર્તૃપટ્ટથી વંશાવલિ આપી છે. તે વંશાવલિમાં (૧) ભર્તૃપટ્ટનો જ્યેષ્ઠપુત્ર (૨) સિંહ અને કનિષ્ઠપુત્ર (૨) ઇશાનભટ્ટ હતો, એમ કહ્યું છે. (૨) ઇશાનભટ્ટથી ક્રમશઃ (૩) ઉપેન્દ્રભટ્ટ, (૪) ગુહિલ પહેલો, (૫) ધનિક, (૬) આઉક, (૭) કૃષ્ણરાજ, (૮) શંકરગણ, (૯) હર્ષરાજ, (૧૦) ગુહિલ બીજો, (૧૧) ભટ્ટ અને (૧૨) બાલાદિત્ય, એ નામો જોવામાં આવે છે. એ તો ચોક્કસ છે કે સિંહનો પિતા ભર્તૃપટ્ટ ૧લો ગુહલત્તથી ૧૧મી પેઢીએ થઈ ગયો છે; તેનું રાજ્ય મેવાડમાં હતું; નાગહટ્ટ, ચિતોડ અને આટપુર તેના તાબામાં હતાં. તેની ગાદીએ તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર સિંહ બેઠો હતો. તેથી સહજ અનુ-

માન થાય છે કે તેનો કનિષ્ઠપુત્ર ઇશાનભટ્ટ મેવાડમાંથી નીકળી કોઈ મોટા રાજાને આશ્રયે ગયો હશે. તે જ લેખમાં લખવામાં આવ્યું છે કે - ઇશાનભટ્ટથી ૮મી પેઢીએ થયેલ શંકરગણે ગૌડરાજ ભટ્ટને હરાવી, તેનું રાજ્ય પોતાના સ્વામીને મેળવી આપ્યું. તેના પુત્ર હર્ષરાજે ઉત્તર પ્રદેશમાં રાજાઓને હરાવી, તેઓની છાવણીમાંથી મળી આવેલા ઘોડા ભોજ રાજાને અર્પણ કર્યા હતા. તે ભોજરાજા કનોજનો આદિવરાહ મિહિરભોજ, હતો; એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્વદ્વય વૈદ્ય મહાશય પ્રમાણે તેનો રાજચક્રાલ ઇ. સ. ૮૪૦ થી ૮૬૦ સુધી^{૧૦} અને વિદ્વદ્વય ઓઝાશ્રી મુજબ ઇ. સ. ૮૪૩ થી ૮૮૧ સુધી હતો (પૃ. ૧૬૭). તે હર્ષરાજના પુત્ર ગુહિલ ખીજને સ્વામીભક્ત કહ્યો છે. તેણે ગૌડદેશના રાજાને જીત્યો અને પૂર્વ દેશના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી લીધી, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૪૨૦-૪૨૨). કલ્ચુરી વંશના યુવરાજદેવ રાજાના ઇ. સ. ૯૮૦ના બનારસના દાનપત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે વંશના રાજા કોક્કલદેવે, ભોજને, વલ્લભદેવને, ચિત્રકુટના રાજા હર્ષરાજને તથા શંકરગણ રાજાને અભય આપ્યું હતું.^{૧૧} કોક્કલદેવ પણ ઇ. સ. ૮૫૦માં થયો હતો અને તે કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજનો સમકાલીન હતો. તે ઉપરથી ચાટસુનો શંકરગણ ઇ. સ. ૮૫૦માં થઈ ગયાનું સખળ અનુમાન થાય છે. કદાચ શંકરગણ તેનો પુત્ર હર્ષરાજ અને તેનો પુત્ર ગુહિલ ખીજે એ ત્રણે ચાટસુમાં રાજ્ય કરતા હશે અને કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજદેવના ખંડિયા હશે. તેઓનાં પરાક્રમોથી

૧૦. Vaid's History of Mediaeval Hindu India, Vol. II. p, 113.

૧૧. તેજ, પૃ. ૧૦૫.

તેઓની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયો હશે અને કલ્ચુરીના રાજાઓ સાથે તેઓને સારી મૈત્રી હશે.

૩. અજમેર પાસેના ગામ નાસૂણનો લેખ ઇ. સ. ૮૩૦નો છે. તેમાંથી ‘ ધનિક તથા ઇશાનભટ્ટ મંડળોત્તરે ’ એટલા શબ્દો વંચાય છે. (પૃ. ૪૦૧). ઇશાનભટ્ટ ધનિકનો પુત્ર હતો, અને ચાટમુનો ધનિક તે જ આ નાસૂણનો ધનિક હોવાનો સંભવ છે, એમ વિદ્વદ્વ્યં ઓઝાશ્રીની માન્યતા છે. (પૃ. ૪૨૧, પાંદટિપ્પણ ૧). જો તે અનુમાન યથાર્થ હોય તો ચાટમુનો ધનિક ભર્તૃપદ્ધતી પર્મી પેઢીએ અને શંકરગણ ધનિકથી ૪થી પેઢીએ થઈ ગયો છે. શંકરગણનો કાળ ઇ. સ. ૮૫૦નો હોય તો ધનિકનો કાળ ઇ. સ. ૭૬૦નો થવા જાય છે. ભિન્નમાલના રાજા નાગભટ્ટ બીજાએ ઇ. સ. ૮૧૦માં કનોજનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું. ધનિકે તે સમયે તેના સેનાપતિ તરીકે પરાક્રમ કર્યું હોય તો નાગભટ્ટે તેને અજમેરની પાસેના નાસૂણ ગામનાં જાગીર આપી હોય, તેવો સંભવ છે. અર્થાત્ ધનિકના પૂર્વજો ભિન્નમાલના પ્રતિહાર રાજાઓની સૈનિકસેવા કરતા હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. ફલિત એ થાય છે કે ચાટમુના ગુહિલો આગ્રેથી ચાટમુમાં અને ત્યાંથી નાસૂણમાં ગયા ન હતા, પણ ચિતોડથી ભિન્નમાલ, ભિન્નમાલથી નાસૂણ અને ત્યાંથી ચાટમુ સુધી ગયા હતા. આથી સાથે તેઓમાંના કોઈનો કંઈ પણ સંબંધ હોવાનો સંભવ નથી.

વિદ્વદ્વ્યં ઓઝાશ્રીની બીજી કલ્પના એવી છે કે ગુહિલવંશના પૂર્વજો ‘ ઢૂણવંશી રાજા મિહિરકુલના પરાલવ પછી મેવાડના કોઈ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હશે, અને ત્યાંથી તેઓના વંશજોએ ધીમે ધીમે મોટું રાજ્ય જમાવ્યું ’ (પૃ. ૩૮૯ તથા ૪૦૧). આ કલ્પના કંઈક વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. માળવાના રાજા

યશોવર્મા અને મગધના રાજા નૃસિંહગુપ્તે હૂણુવંશી રાજા મિહિરકુલનો ઇ. સ. ૫૨૮માં સખત પરાલવ કરીને, તેને હાંકી કાઢ્યો, ત્યાં સુધી તેનું રાજ્ય પંજાબ, રાજપૂતાના, પંચાલ, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર સુધી ફેલાયું હતું.^{૧૨} અર્થાત્ ઇ. સ. ૫૨૮ સુધીમાં મેવાડમાં કોઈ બળવાનું રાજ્ય હોવાનું નોંધાયું નથી. ગુહલત્તનો રાજ્યકાલ ઇ. સ. ૫૬૬માં મૂકીએ તો, તેના પૂર્વજે કદાચ નાના જાગીરદારો હશે, પરંતુ સામંત રાજાઓના વર્ગમાં મૂકી શકાય, તેવી સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા તેઓએ મેળવી નહિ હોય.

મેવાડમાં ચાલતી દંતકથા ગમે તેટલી બનાવટી હોય, છતાં એ તો ખરું છે કે ગુહિલોના પૂર્વજોમાંથી વિજયાદિત્ય, ગુહલત્ત અને બપ્પ એ ત્રણ નામો કેવલ કલ્પિત નથી, પણ તે તે નામના પ્રત્યક્ષ શરીરધારી રાજાઓ થઈ ગયા હતા. ત્યારે મૂલપુરુષ વિજયાદિત્ય કોણ હતા ? મહારાણા કુંભના એકલિંગ માહાત્મ્યના ગ્રંથમાં વિજયાદિત્ય ગુહલત્તથી આઠમી પેઢીએ થઈ ગયેલ તેનો પૂર્વજ હતા, અને તે આનંદપુરનો નાગર હતા, એમ લખ્યું છે. વિજયાદિત્યને મહીદેવ પણ કહ્યો છે. (જુઓ પાછળ પૃ.). અર્થાત્ આ વિજયાદિત્યની આનંદપુરની આસપાસ કોઈ ગામની જાગીર હોવી જોઈએ. ત્યારે શું આનંદપુરના બ્રાહ્મણો એટલે વડનગરના નાગરો જાગીરદાર હોવાનું કંઈ પ્રમાણ છે ?

નાગરખંડના ૧૧૩મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આનંદદેશના એટલે ગુજરાતના રાજા ચમત્કારે ચમત્કારપુર એટલે અર્વાચીન વડનગર બંધાવીને ત્યાંના ૬૮ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોને

૧૨. Early History of India, by V. Smith, 2nd ed; pp. 297-301.

દાનમાં આપ્યું, અને તે સાથે પ્રત્યેકને એકેક-એમ ૬૮ ગામો પણ દાનમાં આપ્યાં. ^{૧૩} ત્યાર પછી તે દેશના એક રાજા સિદ્ધસેને નાગરો પાસેથી તે આંચકી લીધાં હતાં. પાછળથી તેણે પણ તે ગામો ઉપરાંત ખીજાં ૫૮ ગામો વધારીને કુલ ૧૨૬ ગામો આપ્યાં હતાં. ^{૧૪} નાગરખંડની આ ઉક્તિ કલ્પિત હોવાનું કંઈ કારણ નથી. સુપ્રસિદ્ધ ચિનાઈ યાત્રાળુ હ્યેનસંગના ઇ. સ. ૬૪૧ના યાત્રાવૃત્તાંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લિન્નમાલની દક્ષિણે અને પૂર્વ માળવાની પશ્ચિમે પશ્ચિમમાળવાનું રાજ્ય હતું, જેની રાજધાનીનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ તે રાજધાનીનું નગર સાખરમતીને તીરે આવ્યું હતું. તે દેશ ઉપર કોઈ ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજ્યના તાબામાં આનંદપુર નામનો ખંડિયો તાલુકો હતો, તે તાલુકાનો કોઈ

૧૩. પુરં પ્રકલ્પયામાસ बहुप्राकारसंकुलम् ॥૧૦॥
અષ્ટાષ્ટિવિપ્રાણાં તત્ર મધ્યે નૃયોત્તમઃ ।
અષ્ટર્ષાષ્ટિ ગૃહાણ્યેવ ચકાર સુવૃહંતિ ચ ॥૧૧॥
તથા કૃત્વાડય રત્નોદયૈઃ પુરયિત્વા તથાડૈઃ ।
દદીતેભ્યોડષ્ટર્ષાષ્ટિ ચ ગ્રામાણાં તદનન્તરમ્ ॥૧૩॥

૧૪. અવુના સંપ્રવક્ષ્યામિ યથા તવ પરામવઃ ॥ ૩ ॥
તથા કૌપવશાદ્યાનિ શાસનાનિ દ્વિજન્મનામ્ ।
લોપિતાનિ ત્વયાન્યાનિ પિતૃત્રૈતામહાનિ ચ ॥૬॥
નચ્છત્વા પાર્થિવઃ સોડય શંખતીર્થે પ્રમક્તિતઃ ।
સ્નાત્વા વિપ્રાન્સમાહૂય મધ્યગેન સમાન્વિતાન્ ॥૮॥
દદૌ ચ શોસનશતં પ્રક્ષાલ્ય ચરણાંસ્તતઃ ।
ષટ્ત્રિંશત્યધિકં રાજા નાગરાણાં મહાત્મનામ્ ॥૧૦॥

મુખી એક રાજા ન હતો.^{૧૫} આનંદપુર તાલુકાનો ઘેરાવ લગ-
ભગ ૨૧૦ માઈલનો અને આનંદપુર ગામનો ઘેરાવ લગભગ ૨૧
માઈલનો હતો.^{૧૬} અર્થાત્ ઇ. સ. ના ૭મા સૈકા મુધી આનંદપુરના
નાગરો આખા તાલુકાના ગ્રામીણ હતા, તેઓનું મૂળ વતન
આનંદપુર હતું. અને ત્યાં તેઓ એક સાથે રહેતા હતા.
હ્યુએનસંગે તે દેશનું નામ માળવા કહ્યું છે, અને તેની
રાજધાનીનું નામ આપ્યું નથી. નાગરખંડથી જણાય છે કે તે
દેશનું નામ આનર્ત હતું, તેની રાજધાનીનું નામ સાબરમતીને
તીરે આવેલું પ્રાસિપુર (વર્તમાન પરાંતીજ) હતું, જ્યાં ગર્તા
તીથે નામનું એક સરોવર પણ હતું.^{૧૭} તે સિવાય વડનગરના
નાગરોમાં ચંદ્રેયા, કુકડ, ગુલેયા વગેરે ૧૫૭ અવટકો પ્રચલિત
હતી.^{૧૮} રાજકોટ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર આચાર્ય વલ્લભજી
હરિદત્ત એવું અનુમાન કરે છે કે તે સમયે વડનગરના નાગરો
વડનગરની આસપાસ આવેલાં ૧૫૭ ગામોની જગીરો ખાતા
હશે, તે ઉપરથી તેઓની તે અવટકો પડી હશે.^{૧૯}

૧૫. Early History of India, by V. Smith, 2nd ed;
pp. 304-7.

૧૬. Beal's Buddhist Records of Western India, Vol. II,
p. 268.

૧૭. અથ પ્રોચુર્જનાસ્તસ્ય દેશ આનર્ત્ત ઇત્યમ્ ।

અર્થ મૂપાલોડ્વ વિખ્યાતઃ સુધર્મજ્ઞો બૃહદ્વલઃ ॥૪૪॥

एतत्प्रासिपुरं नाम एषा साभ्रमती नदी ।

गर्तातीर्थमिदं पुण्यमेतस्याः परिकीर्तितम् ॥૪૫॥

નાગરખંડ અધ્યાય ૧૨૫

૧૮. ગંગાશંકર પંચોક્ષીકૃત. નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૯૨-૯૯

૧૯. નાગર ત્રિમાસિક, પૃ. ૧, અં. ૪. પુ. ૭૭

આ સર્વ પ્રમાણોથી એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકે છે કે આનંદપુરના નાગરો એટલે વડનગરના નાગરો આનંદપુરની આસપાસનાં ગામોના જાગીરદારો હતા અને તેઓ વડનગરમાં રહેતા હતા. ગુહિલોનો મૂલપુરુષ વિજયાદિત્ય તેવો જ એક જાગીરદાર હોવો જોઈએ. તેના વંશજ ગુહદત્તે ત્યાર પછી, દંતકથામાં કહેવામાં આવે છે તેમ, ઇડરનું રાજ્ય મેળવ્યું હોય, તો તે અનુમાન અસંભવિત નથી. કયા રાજાનું ઉપનામ બપ્પ હતું, તે વિષય હજુ વિવાદગ્રસ્ત છે.

પરંતુ છેક વિ. સં. ૧૫૫૭ ઇ. સ. ૧૫૦૦માં જોધપુરના રાજ્યમાં આવેલ નારલાઈ ગામમાંથી મળી આવેલ આદિનાથ નામના જૈન મંદિરના શિલાલેખથી જણાય છે કે તે સમય સુધી, ગુહદત્ત અને બપ્પક બે જૂદા જૂદા રાજાઓ થઈ ગયા હતા, અને બપ્પક ગુહદત્તની પછી થયો હતો (જુઓ પાછળ પૃ. ૪૮-૫૦), એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. અર્થાત્ બપ્પક ગુહદત્ત અથવા ગુહિલ પોતે કે તેનો પિતા ન હતો, પરંતુ તેનો વંશજ હતો. વિદ્વદ્વર્ગ ઓઝાશ્રીએ તે વિષે સઘળાં પ્રમાણોનો ઉઠાપોડ કરી સિદ્ધ કર્યું છે કે ગુહદત્તથી આઠમી પેઢીએ કાલભોજ નામનો રાજા થઈ ગયો, તે જ બપ્પ કહેવાતો હતો,^{૨૦} તેનો જન્મ ઇ. સ. ૭૧૨માં થયો હતો. ઇ. સ. ૭૩૪માં તેણે ચિતોડના મોરી રાજાને હરાવી, તેનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું. અને ઇ. સ. ૭૫૩માં તેણે રાજ્ય છોડી સન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો, (પૃ. ૧૪૪), તે અનુમાન કેવળ વાસ્તવિક લાગે છે. બપ્પના પિતામહ અપરાજિતના સમયના વિ. સં. ૭૧૮ ઇ. સ.

૨૦. ગુહદત્તથી બપ્પ સુધીની વંશાવલિ: ૧. ગુહદત્ત. ૨. ભોજ. ૩. મહેન્દ્ર પહેલો. ૪. નાગ. ૫. શીલાદિત્ય, ૬. અપરાજિત, ૭. મહેન્દ્ર બીજો, ૮. કાલભોજ (બપ્પ). ૯. ખુમાણ. (પૃ. ૫૨૧)

૬૬૧ની સાલના નાગહૃદ પાસે આવેલ કુંડલેશ્વર મહાદેવના મંદિરના શિલાલેખથી જણાય છે કે અપરાજિત બહુ પરાક્રમી હતો અને તેણે પોતાના રાજ્યની સીમા નાગહૃદ સુધી વિસ્તારી હતી. (પૃ. ૪૦૩-૪). તે જ પ્રમાણે અપરાજિતના પિતા શીલાદિત્યના સમયનો-ઈ. સ. ૬૪૬ વિ. સં. ૭૦૩નો-એક શિલાલેખ શિરોહી ગામ પાસે આવેલ સાંવોલી ગામમાંથી મળી આવ્યો છે. તેમ જ તેનો એક સિલ્લો પણ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે શીલાદિત્યે શિરોહીની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય મેળવ્યું હશે. ગુહદત્તથી ચાર પેઢીના તેના વંશજો (ગુહદત્ત, લોજ, મહેન્દ્ર ૧લો અને નાગ) સંબંધી કંઈ હકીકત મળી આવી નથી. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુહદત્ત અથવા તેની ચાર પેઢીના વંશજોનું રાજ્ય અથવા ગ્રાસ ઇડરની આસપાસના પ્રદેશમાં હશે. ત્યાંથી ઇ. સ. ૬૪૬માં શીલાદિત્યે પોતાના બાહુબળથી આસપાસના પાડોશી જાગીરદારોને હરાવી તેઓનો મુલક ખાલસે કર્યો હશે. કનોજના સમ્રાટ હર્ષવર્ધનનું મૃત્યુ તો ઇ. સ. ૬૪૮માં થયું છે. પરંતુ ઇ. સ. ૬૪૩માં ચિનાઈ યાત્રાગુ હુયેનસંગનો સંગ થયા પછી, તેનું ચિત્ત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાઈ રહ્યું હતું. તેથી કદાચ રજપૂતાનાના છેક છેલ્લા ખૂણા સુધી તેનું લક્ષ ન રહ્યું હોય, તો તે સંભવિત છે. ઇ. સ. ૬૪૮માં હર્ષવર્ધન અપુત્ર ગુજરી ગયો, તેની પછી તેના સામ્રાજ્યની સંપૂર્ણ અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી, સામંત રાજાઓ સ્વતાંત્ર થઈ ગયા, સમાન બલવાળા પરસ્પર લડવા લાગ્યા હતા.

અર્થાત્ ઇ. સ. ૬૪૮થી ઇ. સ. ૮૧૦માં ભિન્નમાલના પ્રતિહાર રાજા નાગભટ ધીજાએ કનોજનું રાજ્ય છૂટી લઈ પુનઃ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી, ત્યાં સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાં 'બળિ-

યાના બે ભાગ ' - એ નીતિ પ્રવર્તતી રહી. તેવા અંધકારના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૭૧૨માં આરબ સરદાર મહમદ કાસીમે આખો સિંધ દેશ જીતી લઈ, ત્યાં મુસલમાન રાજ્ય જમાવ્યું, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુ ધર્મનો સમૂલ ઉચ્છેદ થાય, તેવી રાજનીતિ ચલાવી. તેવા સમયમાં કોઈ બલવાન રાજા કે જાગીરદાર પોતાના નિર્બલ પાડોશીઓને સ્વાહા કરી જાય, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. સમ્રાટ હર્ષવર્ધનનો અંગત નિયામક પ્રભાવ અસ્ત થતાંની સાથે જ સઘળાં જૂનાં રાજ્યો ખરતા તારાઓની પેઠે ખરી પડવા લાગ્યાં. તેઓની જગ્યાએ અનેક નવાં નવાં રાજ્યો ઉભરાવા લાગ્યાં. આવા સર્વવ્યાપી વિપ્લવના કાળમાં જ્યાં એકબીજા પરસ્પર તોટો પીસતા હોય ત્યાં દેશની બહાર શી ઉથલપાથલ થઈ રહી છે, તેનું કોને ભાન હોય? સિંધમાં મુસલમાનોએ કૂરતા વાપરવામાં જુલમ કરવામાં કે ત્રાસ આપવામાં ખામી રાખી ન હતી. ઉત્તરમાં પંજાબનો કેટલોક ભાગ જીતી લઈ તે સમયના કાશીધામ જેવા સૂર્યનારાયણના ક્ષેત્રરૂપ મુલતાન નગરમાં તેઓએ રાજધાની કરી હતી; હિંદુધર્મ, હિંદુ સમાજ, હિંદુજનમાલ, હિંદુપ્રતિષ્ઠા અને આખો હિંદુસ્થાન સંપૂર્ણ ભયમાં આવી પડ્યો હતો. નવસારીમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ ચાલુક્યવંશના સામંતરાજા પુલકેશીના ઇ. સ. ૭૩૬ના દાનપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે તે સમય સુધીમાં આરબો મારવાડ ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર દેશો ઉપર આક્રમણો કરી, છેક નવસારી સુધી પહોંચ્યા હતા, અને ત્યાંથી પુલકેશીએ તેઓનો પરાલવ કરી પાછા કાઢ્યા હતા. (પૃ. ૨૫૫-૬). છતાં ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ તેઓથી છેક દબાઈ ગયા હતા, અને તેઓને મદદ કરતા હતા. પરંતુ ભિન્નમાલના ચાવડાવંશી રાજાઓ સામે થયા, ત્યારે તેઓનો તેઓએ નાશ કર્યો હતો (પૃ ૧૪૬). ઇ. સ. ૭૫૬-

માં ભિન્નમાલ (મારવાડ) ના પ્રતિહર રાજા નાગભટ્ટ પહેલાએ તેઓનો સખ્ત પરાભવ ન કર્યો હોત તો આરબો સિંધની પેઠે આખા રજપૂતાનાના ધણી થઈ પડ્યા હોત (પૃ. ૧૫૯). તેમ છતાં પણ તેઓનું જોર બિલકુલ નરમ પડ્યું ન હતું. ઇ. સ. ૭૭૫માં તેઓએ જળમાર્ગે આવીને સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપુર જેવા વિશાળ સમૃદ્ધિશાલી નગર ઉપર ચઢાઈ કરી, તેના રાજા શીલાદિત્ય અને તેની અબિલ સેનાનો સંહાર કર્યો, અને જાણે કીડા કરતા હોય નહિ, તેવી રીતે નગરનો તેમજ અતિપ્રતિષ્ઠાશાલી રાજ્યનો જોતજોતામાં નાશ કરી નાંખ્યો. (વૈદ્ય કૃત મધ્યકાલીન ઇતિહાસ, પુ. ૧. પૃ. ૨૪૮). જ્યારે દેશમાં સર્વત્ર આવો ગાઢ અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો. ત્યારે દેશના આવા ભયંકર ભાવિનું ભાન લકુલીશ અથવા પાશુપત સંપ્રદાયના તપસ્વીઓને થયું હતું. તે સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ અદ્યાવધિ અંધકારાવચ્છન્ન છે, તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મહાભારતના કાળમાં પંચરાત્ર અને ભાગવત સંપ્રદાયોની સાથે સાથે જ લકુલીશ સંપ્રદાયની કથા પણ શ્રવણગોચર થાય છે. તેઓની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કાશ્મીરમાં હોવાનો સંભવ છે. નેપાલના પશુપતીશ્વરની તેમજ ઉજ્જયિનીના મહાકાલેશ્વરની ખ્યાતિ પણ તેટલી જ પુરાણી મનાય છે. છતાં હિંદુસમાજ ઉપર તેઓનો સચોટ અધિકાર તો બૌદ્ધધર્મના અવનતિકાળથી શરૂ થાય છે, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૪ માં મૌર્યરાજ્યના વિનાશ સાથે જ બૌદ્ધધર્મનું બળ શિથિલ થઈ ગયું હતું. ઉત્તરોત્તર શુંગવંશના, કાણ્વાયનવંશના અને ગુપ્તવંશના રાજાઓએ વૈદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. છતાં બુદ્ધે તથા તેના અનુયાયી સમ્રાટ્ અશોકે વૈદિક ધર્મ ઉપર જે પ્રહારો કર્યા હતા, તે કદી રૂઝાવા પામ્યા નથી. તેમ છતાં બુદ્ધે સ્થાપેલો અને

ઉપદેશેલો બૌદ્ધ ધર્મ પણ કેવલ વિકૃત થઈ ગયો હતો. દક્ષિણના દ્રાવિડો અથવા અનાર્યોની સંગતિથી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ તાંત્રિક ઉપાસનાના છંદમાં પડી ગયા હતા. વૈદિક ધર્મને યાજ્ઞિક હિંસાથી તેઓએ વિશુદ્ધ કર્યો તેની સાથે જ તાંત્રિક ઉપાસનાની ભીષણ જાળમાં વૈદિક ધર્મને સપડાવી દીધો. સોમસંસ્થાના યજ્ઞોમાં હોમાતાં પશુઓને અભય આપ્યું, તે સાથે જ દેવદેવીઓની વેદીઓ પાસે તેઓનાં મસ્તકો કપાવા લાગ્યાં. હર્ષચરિત (પૃ. ૧૬૧-૬) માં બાણ કવિએ નોંધ્યું છે કે વર્ધનવંશના ચૂલ પુરૂષ પુણ્યભૂતિએ ઇ. સ. ૫૨૫ની આસપાસના સમયમાં ભૈરવાચાર્ય દ્વારા અતિજુગુપ્સિત યજ્ઞ કરાવ્યો હતો, જેના પરિણામે આચાર્યને વિદ્યાધરની યોનિની અને યજ્ઞમાનને થાણેશ્વરના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, (વૈદ્યકૃત હિંદુસ્થાનનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ, પુ. ૧, પૃ. ૧૦૪). દિવસે દિવસે તાંત્રિક ઉપાસકોનું બળ વધતું જતું હતું. ઇ. સ. ૭૦૦ની આસપાસના રાજ યશોવર્માના રાજકવિ ભવભૂતિએ તેવા અધોરૂપંથીઓની સમાજ ઉપર કેટલી બધી સત્તા જામી હતી, તેનું હૂબહૂ ચિત્ર માલતીમાધવ નાટકમાં ચિત્રાયું છે.^{૨૧}

તે સમયાન્તરમાં કુરૂ, પંચાલ અને મગધનાં ગુપ્ત, વર્ધન અને મૌખરીવંશનાં રાજ્યો લય પામ્યાં; તેની જગ્યાએ ગુહિલ, કલચુરી, ચંડેલ, ગુર્જર, પ્રતિહાર, ચાહમાન, પરમાર, રાષ્ટ્રકૂટ, ચાલુક્ય વંશોએ રજપુતાના, બુદેલખંડ, મધ્યપ્રાંત, માલવા, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં નાનાં મોટાં રાજ્યો જમાવ્યાં. પાશુપત

૨૧. મધ્યકાલીન ઐતિહાસિક યુગમાં હિંદુસ્થાનની રાજકીય તેમજ ધાર્મિક પરિસ્થિતિ કેવી હતી, તેનું સવિસ્તર વિવેચન વિદ્વદ્વર્ષ વૈદ્યમહાશયે પોતાના History of Mediaeval Hindu India, vol. I, chap. 6-7, pp. 100-127માં કર્યું છે તે અવશ્ય પઠનીય અને મનનીય છે.

સંપ્રદાયના સાધુઓએ તે વંશોને તૈયાર કરવા ખીડું ઝડપ્યું.

ચિતોડના ઇ. સ. ૧૨૭૪ ના તથા નરવાહનના નાથમંદિરના ઇ. સ. ૯૭૧ના શિલાલેખોથી જણાય છે કે મેવાડમાં નાગ-હૃદ પાસે આવેલ ત્રિકુટગિરિ ઉપર તપ કરતા હારીતરાશિ અને તેઓના શિષ્યોએ તે કાર્યની શરૂ કરી.^{૨૨} જયપુર પાસે આવેલ હર્ષગિરિના ઇ. સ. ૯૭૩ના શિલાલેખમાં લખ્યા મુજબ વિશ્વરૂપ અને તેના શિષ્યોએ ચૌહાણોને તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું.^{૨૩} જખલપુર પાસે આવેલ બિલ્હારીના ઇ. સ. ૯૮૦ના લેખથી જણાય છે કે તે સમયે મધ્યપ્રાંતમાં ત્રિપુટીનગરી (અર્વાચીન જખલપુર) પાસે આવેલ કદંબવૃક્ષોના વનમાં રૂદ્ર શંભુ, અઘોર શિવ અને તેના શિષ્યો હૈહયોની પુરાતન ઉત્પત્તા પુનઃ ઉદ્દીપ્ત કરવામાં રોકાયા હતા.^{૨૪} તેજ પ્રમાણે ગુજરાતના ચાલુક્યવંશી સારંગદેવના સમયની ઇ. સ. ૧૨૮૬ની સાલની સોમનાથપ્રશસ્તિ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં છેક દક્ષિણ દિશાએ મહાસાગરના તટ ઉપર આવેલ પુરાતન સોમનાથ મહાદેવના મંદિરમાં તેજ સંપ્રદાયના તપસ્વીઓ કાર્તિક્ય રાશિ, વાલ્મીકિરાશિ અને તેઓના શિષ્યો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓમાં ક્ષત્રિયત્વ રેડવાનો ઉદ્યોગ કર્યા કરતા હતા.^{૨૫} અર્થાત્ તે સમયમાં હિંદુસ્થાનનો પશ્ચિમાર્ધ ભાગ પાશુપત સંપ્રદાયના સાધુઓની આજ્ઞામાં વર્તતો હતો. તેઓએ મેવાડમાં ત્રિકુટગિરિ ઉપર એકલિંગ મહાદેવની, જયપુર પાસે હર્ષગિરિ ઉપર હર્ષનાથની, જખલપુરના કદંબવનમાં વૈદનાથ મહાદેવની સ્થાપના

૨૨. Bhavnagar Inscriptions, pp.72-74 and 69-72.

૨૩. પ્રાચીન લેખમાલા, પુ. ૨ પૃ ૧૯૧-૨૦૨

૨૪. તે જ, પુ. ૨ પૃ. ૧૩૯-૧૪૦.

૨૫. તે જ, પુ. ૧ પૃ. ૧૮૯-૧૯૭

કરી, લબ્ય મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. કદાચ સૌરાષ્ટ્રનું સોમનાથનું મંદિર પણ, તેઓની પ્રેરણાથી જ બંધાયું હશે. મુસલમાનોએ સિંધનો કબજો લીધો કે તુરત જ હારીતરાશિ ચેતી ગયા હતા. નાગહૃદ મુધી ગુહિલોનું રાજ્ય પ્રસર્યું હતું. અથવા બપ્પરાવલના પિતામહ અપરાજિતે ત્યાં રાજધાની પણ કરી હશે. છતાં આજે કાઠિયાવાડમાં આવેલ જેતપુર તાલુકાના અરાઢ ભાગીદારો પોતાની જાગીરોનાં મુખ્ય ગામોમાં રહી વહીવટ કરે છે, અને વિશેષતઃ તે જ ગામોમાં પોતાનો નિવાસ રાખે છે, તો પણ ખુદ જેતપુરનો તેઓએ કેવલ ત્યાગ કર્યો નથી. જેતપુરમાં પ્રત્યેક ભાગદારનાં વિશાલ મકાનો હોય છે, અને ત્યાં તેઓ અવારનવાર આવી આખા તાલુકાની સંઘટિત મંત્રણા કરે છે. તે જ પ્રમાણે આનંદપુર તાલુકાના જાગીરદારો પોતાની જાગીરોનાં મુખ્ય ગામોમાં રહી અધિકાર ચલાવતા હશે, છતાં આનંદપુર સાથેનો સંબંધ તેવો ને તેવો જ અવિચ્છિન રાખ્યો હશે. તે જ કારણથી ચિતોડના લેખમાં બપ્પરાવળ આનંદથી નાગહૃદ આવ્યો અને ત્યાં તેણે હારીતરાશિની સેવા કરી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. બાલ્યાવસ્થા છતાં બપ્પની અડગ શ્રદ્ધા અને અપૂર્વ ગુરુલક્ષિત જોઈને તેઓ ચક્ષિત થઈ ગયા; તેની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, લબ્ય શરીરકૃતિ અને સંતુષ્ટ સહનશીલતાએ તેમજ તેના પૂર્વજોના વીર્યશાલી ઇતિહાસે તેઓનો હૃદયભાર ઓછો કર્યો, આશાને ફલોન્મુખ કરી અને મનોરથોને મૂર્તિમાન કર્યા. ચિતોડના શૂદ્ર રાજાને હાંકી કાઢીને મેવાડમાં હિંદુધર્મની છત્રછાયા ફેલાવવાની તેને પ્રેરણા કરી. કિશોર બપ્પે ગુરૂની આજ્ઞાનું પરિપૂર્ણ પાલન કર્યું, નાગડાના નાના રાજ્યમાંથી મેવાડનું મહાન રાજ્ય ગુરૂપ્રસાદથી સ્થાપ્યું. આવું પરાક્રમ કોણ કરી શકે ? બ્રાહ્મણો તો તપ જ કરી શકે ! સૂર્યચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયો સિવાય

કોઈને રાજ્યો થાપવાનો, ઉથાપવાનો કે ચલાવવાનો અધિકાર જ નથી; જનતાની તેવી મનોદશા તે કાલમાં ઘડાઈ ગઈ હતી. ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયો સાથે જ લગ્ન સંબંધ જોડી શકે, તેવાં જ્ઞાતિ-સંસ્થાનાં બંધનો બંધાયાં હતાં. હારીતરાશિએ તેવી વિષમ સ્થિતિનો એક જ પ્રહારે અંત આણ્યો. રામચંદ્રજીએ જેમ પરશુરામમાંથી ઐશ્વર્ય આકર્ષી લીધું હતું, તેવી રીતે હારીત-રાશિએ બપ્પમાંથી પ્રહત્વ આકર્ષી લીધું અને ક્ષત્રિયત્વ આરોપ્યું; ગુહિલકુલને રઘુકુલ સાથે જોડી દીધું. ઇતર પાશુપતાચાર્યોએ પણ હારીતરાશિનું અનુકરણ કર્યું. છતાં જનતાને કોણ જીતી શક્યું છે? નવીન બ્રાહ્મણ રાજકુલોનું બ્રાહ્મણત્વ જનતાના સ્મરણપટ ઉપરથી એકદમ શી રીતે ભુંસાઈ જાય? શાસ્ત્રનું તેમજ જનતાનું-ઉભયનું સમાધાન કરે તેવા વેદમૂર્તિ શાસ્ત્રીઓ આગળ આવ્યા. તેઓએ સૂર્યચંદ્રકુલો સાથે યેશી શકે, તેવા અગ્નિકુલની કલ્પના ઉપજાવી કાઢી, અને તેમાં નવીન બ્રાહ્મણ-રાજકુલોનું પ્રહત્વ સંતાડી દીધું.

એ રીતે હારીતરાશિએ આરંભેલા મહાન્ સત્રને તેઓના અનુયાયીઓએ પૂર્ણ કર્યો. તે સમયે તો તેઓના મનોરથો ફલી-ભૂત થયા. સિંધના આરબોને સિંધની જ મર્યાદામાં ભરાઈ રહેવું પડ્યું. ત્રણસેં વર્ષો મુઘી દેશ મ્લેચ્છોના ત્રાસથી મુક્ત રહી શક્યો. ત્યાર પછી મુસલમાનો એકદમ ફાવી ગયા, તે લકુલીશ સાધુઓએ તૈયાર કરેલા નવીન ક્ષત્રિયોના નિઃસત્ત્વપણાનું પરિણામ ન હતું, પરંતુ તેઓનું અતિસત્ત્વ જ મુખ્ય કારણ હતું અતિસત્ત્વ હોવાને લીધે જ તેઓ પરસ્પર લડીને નિઃસત્ત્વ થઈ ગયા, અને તેમ થવાથી જ મુસલમાનો પ્રમાણમાં સ્વલ્પ ભોગો આપીને, આખા હિંદુસ્થાનના ધણી થઈ શક્યા. ચાલુક્યો, ગુજ્જરો, ચાહમાનો, કલચુરીઓ વગેરે નામો જ એવાં છે કે તેનો સંતોષ-

કારક પરિહાર થઈ શકે નહિ. છતાં પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકર કહે છે તેમ વિદેશી વિધર્મીઓનાં ટોળેટોળાં ઉતરી આવ્યાં, અને હિંદુ સમાજે તેઓને શિરોમણિ બનાવ્યાં, તે કદી માની શકાય તેમ નથી. તે કાળે હિંદુસમાજના કડકેકડકા થઈ ભિન્ન ભિન્ન વાડાઓ બંધાઈ ગયા હતા, તેમાંથી નિર્ગમન જેટલું દુષ્કર હતું, તે કરતાં તેમાં પ્રવેશ દુષ્કરતર હતો. પરંતુ તે નવીન રાજકુલો બ્રાહ્મણો હોય, તો તેઓની પ્રતિ અરૂચિ કે અનાદર રાખવાનું શું કારણ છે? ચીનાઈ પ્રવાસી હ્યુએનસંગે પોતાના યાત્રાના વર્ણનમાં મુખ્ય મુખ્ય સીતેર રાજ્યોનું વર્ણન કર્યું છે; તેમાં કેટલાંક રાજ્યોના રાજાઓ ક્ષત્રિય, કેટલાક વૈશ્ય અને કેટલાક શૂદ્ર હોવાનું પણ લખ્યું છે. સિંધ, બુદ્દેલખંડ, ઉજ્જયિની, ગ્વાલિયર, પૂર્વબંગાલ અને આસામના રાજાઓ બ્રાહ્મણો હતા.^{૨૬} બ્રાહ્મણોને ધર્મશાસ્ત્રે શસ્ત્રગ્રહણ કરવાનો અધિકાર આપ્યો નથી, માત્ર તપશ્ચર્યા કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે; તે સત્ય છે. પરંતુ પરશુરામ, દ્રોણાચાર્ય વગેરે બ્રહ્મવીરોએ જ્યારે જ્યારે શસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં, ત્યારે ત્યારે ક્ષત્રિયોને પણ ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ પોકરાવી હતી, એવાં દૃષ્ટાંતોની ખોટ નથી. ગમે તેમ હોય પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિમાં જનરૂચિની દૃષ્ટિનું સાંકર્ય કરવું, તે યથાર્થવાદી ઐતિહાસકોનું દ્વષણ છે, એમ જ કહી શકાય. અથવા ઇસુ ખ્રિસ્તના આ વીશમા સૈકામાં જ્યારે જ્ઞાતિસંસ્થાઓ દ્રાવકપાત્રમાં ફેંકાઈ ગઈ છે, તેઓને ગાળી એકરસ કરવાને પ્રયત્ન અગ્નિ ભભૂકી રહ્યો છે, તેવા યુગમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયની ચર્ચા જ અસ્થાને છે. આજે યુરપઅમેરિકા જેવા બલવાન દેશોની નીતિરીતિનું અનુકરણ કરવામાં જ જીવન સાર્થક્ય મનાતું હોય,

૨૬. History of Mediaeval Hindu India, Vol, I, pp. 48-57, and Watters yuan Chitang, Vol. I, p. 170 & Vol. II.

શસ્ત્ર ધારણ કરવાં એ તો પ્રત્યેક પુરૂષની ફરજ છે, એમ સમજવામાં આવતું હોય, કદાચ તે દેશોની જેમ ફરજિયાત લશ્કરી કેળવણીનો કાયદો પ્રસાર પણ કરવામાં આવે, તેવા યુગમાં ગુહિલો કે ચૌહાણો, પ્રતિહારો કે પરમારો બ્રાહ્મણો હતા કે નહિ, તેવા વિવાદને હસી કાઢવામાં આવે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

ઈ. સ. ના સાતમા આઠમા સૈકામાં જેમ દેશ ઉપર વિકરાળ વાદળ ચઢી આવ્યું હતું તેમ તેથી જુદી પણ તેથી વધારે વિષમ અવસ્થામાં આજે આખો દેશ પસાર થાય છે ! દેશનું ભાવી પારખી, તેના યોગ્ય ઉપાયો સાધી શકે, તેવા દીર્ઘદર્શી તપસ્વીઓની દેશને પૂરી જરૂર છે. પ્રભુ તેવા દીર્ઘદર્શી તપસ્વીઓને ઉત્પન્ન કરે અને દેશની પુનઃરક્ષા કરે !

